

Výmarské republiky ve fázi prezidiálních kabinetů lze jen stěží zdůvodňovat jednáním nebo selháním jednotlivých osob.¹⁴⁷ Vynořují se spíše struktury, tradice a mentality – rodí se diskurs o zvláštní cestě, na kterou se německé dějiny vydaly. Trvání těchto náhledů se nedá měřit na krátká období průběhu událostí, na týdny, dny a hodiny. Na druhé straně je obtížné odmyslet si Hitlerovu osobu od následků rozsáhlých historických pohybů vedoucích ke katastrofě. Byl to konec konců přece jen on, komu se v poraženecké náladě v řadách vlastní strany po ztrátách v listopadových volbách podařilo s použitím strategie „všechno, nebo nic“ získat kancléřský úřad. Právě politicky kontracyklické chování Hitlerovi paradoxně otevřelo cestu k získání moci. Historické okolnosti *longue durée* bezpochyby umožnily nástup Hitlera a jeho úspěch. Bez této osoby by se však okolnosti nevyvinuly tak, jak tomu nakonec bylo. Možnost a konkrétní skutečnost jsou dvě různé věci.

Poslední týdny, dny a hodiny Výmaru a jejich historiografické zpracování by se mohly stát učebnicí o dějepisectví a jeho postupech, o formách podání a o volbě perspektivy. Způsob přístupu však není libovolný. Posuzování je vzhledem k předmětu vymezen pouze úzký prostor. Konečnou fází Výmarské republiky je v důsledku rychlého sledu událostí sotva možno znázornit jinak než v modu politických dějin. Takové znázornění se bude dotazovat na možné alternativy jednání zúčastněných osob a zaměří tak svoji pozornost na problémy zodpovědnosti a historické viny. Přístup využívající strukturálně historických prostředků znázornění by se zde hodil pouze omezeně, a to tím spíše, že by nebyl vhodný pro vnímání lidských nedostatků, nezvladatelných averzí a jiných nevypočitatelných vlastností. Od takového přístupu bychom sice mohli očekávat uspokojující odpověď na otázku, proč by výmarská demokracie se svojí specifickou dějinnou předehrou již od samého počátku neměla mít sebemenší šanci, avšak o rozdíl mezi diktaturami možnými v tomto historickém okamžiku by nás tento přístup poučit nemohl. A právě tento rozdíl – mezi diktaturou a diktaturou – tvoří základ otázky konce Výmaru. Enigma německých dějin tvoří nikoli sama skutečnost, že byl Výmar pohřben, nýbrž *kdo* byl jeho hrobníkem.

KATAKLYSMATA: PAMĚŤ A GENOCIDA

Východní otázky / etnické čistky / Řeci a Turkové / arménské katastrofy / demografie Polska / německá ideologie / expanze na východ a holocaust / protichůdné perspektivy / hierarchie a vzpomínka / paměť a narativ / nacionální socialismus a stalinismus / práce a smrt / vyhlazování národů a vyhlazování tříd / srovnání a poznání

15. květen 1919 je v nepříliš potěšitelné kronice vztahů mezi Řeky a Turky neblahým datem. Tohoto dne se v maloasijské Smyrně vyloďily řecké jednotky. Vybaveny mandátem nejvyšší rady spojeneckých a asociovaných mocností v Paříži a doprovázeny britskou námořní jednotkou byly vojenské oddíly, které ještě nedávno spadaly pod francouzské velení antibolševické intervenční armády v jižním Rusku, nasazený v akci, v níž se jednalo o otázku národního určení. Pod záminkou zamezení italskému přístupu do západní Anatólie se řecké jednotky snažily získat oblast osídlenou ortodoxními Řeky a muslimskými Turky, včetně jejího antického helénského okolí.¹

Jejich očekávání mělo skončit zklamáním. Řecký zásah do oblasti v okolí Smyrny a vojenský výpad do vnitrozemí vedl k hořké porážce národní řecké armády v boji s Turky, vedenými Kemalem Pašou. Následoval útěk a vyhnání více než milionu etnických Řeků ze státu turecké národnosti, který v Anatólii získával stále jasnější kontury.² Podnik provedený ve znamení velkořecké expanze tak vyústil v řeckou katastrofu.

Velmi nešťastný průběh měl již samotný počátek událostí, hroživě zakončených útekem a vyhnáním maloasijských, thráckých a pontských Řeků v roce 1922. Na tomto podniku ulpívala skvrna krvavé lázně, kterou na tureckém obyvatelstvu Smyrny spáchala národní řecká armáda. K masakru došlo ve chvíli, kdy byl z jedné opuštěné osmanské správní budovy vypálen výstřel na helénské oddíly pohybující se ve dvou velkých pochodových uskupeních od přístavu směrem do města. Řecká vojska okamžitě zahájila palbu a střílela bezhlavě do davu. Helénští vojáci, jen málo obeznámení se zvyky ve Smyrně a Malé Asii, považovali fez, pro místní muže zcela běžný, za výhradně mus-

limskou, tureckou pokrývku hlavy. Během balkánských válek, především při dobytí makedonské Soluně řeckými vojsky v listopadu 1912, byli muslimští obyvatelé shromážděni a vyhnáni na východ, přičemž poznávacím znakem byla skutečnost, že nosili fez.³ Po dvoudenních řežích v maloasijské Smyrně, při nichž se v plenění a pálení majetku a příbytků svých muslimských sousedů vyznamenávali obzvláště místní Řekové, zmizel fez ze všech hlav, ať již muslimských, řeckých, arménských nebo židovských.⁴

Násilí mezi národnostními skupinami započaté ve Smyrně se rozšířilo do celého okolí. Turci z Aydinu a přilehlých vesnic, pobouření a podněcovaní zprávami o hrůzách páchaných Řeky na muslimech, se svým řeckým sousedům krutě mstili. Pravoslavné obyvatelstvo zachvátila orgie násilí. Masakrování byli všichni bez rozdílu, muži, ženy i děti. V průběhu řecko-tureckých bojů, zasahujících stále dál do vnitrozemí, získávaly vzájemné krutosti téměř charakter organizovanosti, především tam, kde se buď počítalo s vojenskou ofenzívou druhé strany nebo kde se rýsovaly vlastní porážky.⁵ Vzájemné násilí, páchané na druhé národnostní skupině, se odehrávalo jako demografická čistka podél neustále se posouvajících frontových linií nebo po porážkách, kdy se lidé zmocnila slepá pomstychtivost.

Vedení války provázené „etnickými čistkami“ a vyháněním z místa bydliště připomínalo násilí balkánských válek z let 1912/13.⁶ Zatímco v roce 1919 až 1922 proti sobě v Anatolii stáli pravoslavní křesťané a muslimové, respektive Řekové a Turci, byla situace v tehdy etnicky promísené Makedonii méně přehledná. Během druhé balkánské války za účasti Turecka mezi sebou bojovaly převážně pravoslavné státy o teritoriální kořist, kterou předtím vytrhly z osmanské říše. Válka byla vedena na etnickém principu, protože si zúčastněné strany v souladu se vznášenými teritoriálními požadavky činily nárok považovat různé skupiny makedonského obyvatelstva podle jejich jazyka, církevní příslušnosti nebo jakkoli zdůvodňovaného fiktivního původu za své krajany, které je třeba spasit.⁷ Tak bylo například muslimské obyvatelstvo mluvící slovanským jazykem, Pomáci, prohlášeno za ztracené křesťanské syny Bulharska, jejichž dávná konverze k islámu byla vynucena násilím. Násilí bylo použito s účelem připomenout jim jejich domnělý pravoslavný původ. Takový návrat k ortodoxii bulharsko-autokefální orientace se prováděl se skutečnou hrubostí. Pomáci, ohrožovaní obušky a holemi, byli na zpečetění své konverze na veřejnosti přinuceni k pozření vepřového masa.⁸

Makedonská otázka a s ní spojené balkánské války měly za následek ničivé násilí, které mělo později vejít do všeobecného jazykového povědomí jako „etnická čistka“. Toto násilí se nezastavilo pouze u balkánských válek, nýbrž přeneslo se z evropské části Turecka do Malé Asie, do Anatolie. Makedonská

otázka, jablko sváru mezi balkánskými státy Srbskem, Černou Horou, především ale mezi Řeckem, Bulharskem a osmanskou říší, se ukázala jako spouštěcí impuls dalších událostí. Násilí, které odsud vzešlo, se přeneslo na poměr mezi anatolskými Řeky a Turky a vyústilo nakonec v etnické čistky v Malé Asii v roce 1922 – v útěk a vyhnání anatolských Řeků ze země, jež byla více než osm set let jejich vlastí.⁹

Za počátek tragedie se všeobecně považují události roku 1908. Je to paradoxní letopočet. V tomto roce došlo k mladoturecké revoluci, která byla s entuziasmem přivítána nejprve muslimy a poté i pravoslavnými Řeky, Armény a dalšími sultánovými poddanými.¹⁰ Konečně spolu měli žít všichni Osmané bez rozdílu etnické a náboženské příslušnosti, na principu rovnosti a bratrství, osvobození od despotické vlády Abd ul-Hamida II. Avšak naděje na rovnost a toleranci, živěná mnoha sliby, se změnila ve zklamání. Mladoturci z „Výboru pro jednotu a pokrok“ se okamžitě začali chovat jako nesnášenliví turečtí šovinisté. Není to tak velké překvapení, jak by se na první pohled mohlo zdát.¹¹ Tento obrat byl vlastně mladoturecké revoluci přes všechny její proklamace již od počátku vepsán do vínku. Mladoturci nepřivodili převrat pouze proto, aby obnovili liberální ústavu z roku 1876; šlo jim také o zachování říše. Hrozícímu teritoriálnímu odštěpení zbylých tří rumelských správních jednotek – Kosova, Monastiru a Soluně – bylo třeba předejít reformami.¹² Jak silně byla mladoturecká revoluce dotčena problematikou makedonské otázky je patrné z faktu, že rebelie proti sultánovi Abd ul-Hamidovi II. vyšla z makedonských garnizon osmanských ozbrojených sil a stalo se tak bez koordinace s mladotureckým „Výborem pro jednotu a pokrok“, rozvíjejícím v makedonském městě Soluni subversivní činnost.¹³ Makedonie byla v mnohém ohledu osmanským osudovým regionem, ovlivňujícím události v Levantu a na Balkánu. Skutečnost, že zakladatel národního státu Turecka Kemal Atatürk pocházel ze Soluně, rozhodně není pouhou biografickou marginálií.

Balkánské války 1912/13 byly makedonskými válkami. V první balkánské válce napadly státy Balkánského svazu, Srbsko, Černá Hora, Bulharsko a Řecko osmanskou říši, oslabenou v roce 1911 tripolskou válkou proti Itálii. Jejich cílem bylo oloupit impérium o jeho zbývající rumelská území, především však o Makedonii. První balkánská válka vedla k brutálnímu vyhnání muslimského obyvatelstva. Státisíce tureckých uprchlíků a vyhnanců proudily směrem na východ, do Istanbulu. Odsud byli prostřednictvím státních úřadů zřízených k tomuto účelu posíláni dále do Malé Asie, aby osídlili především oblast Aydin.¹⁴

Přijetím a usazením rumelských utečenců zdaleka ještě nebyl makedonský problém vyřešen. Tragedie se měla ještě dále stupňovat. Hrůzy, které zažili

makedonští a thráctí muslimové, se anatolským Řekům staly osudnými. Muslimové, kteří do této oblasti přicházeli, začali s podporou starousedlých Turků a místního četnictva utiskovat řecké pravoslavné obyvatelstvo západní Anatólie s cílem přimět ho k odchodu ze své pradávnej vlasti. Teror dosáhl vrcholu na jaře 1914. Celé řecké obce byly v průběhu těchto útoků vysvětlovány jako odplata za osud makedonských muslimů oloupeny o veškerý majetek, lidé byli vyhnáni ze svých domovů a ze své země. Turecký postup byl do jisté míry plánován. Určitá systematika byla znatelná především v pobřežní oblasti Malé Asie, kde se v důsledku balkánských válek setkaly Egejské ostrovy, získané Řeckem, s oblastmi osmanské říše obydlenými anatolskými Řeky. Během několika měsíců bylo přes 150 000 Řeků surovým způsobem přinuceno k emigraci do Řecka, dalších 50 000 Řeků bylo zavlčeno do vnitrozemí Anatólie.¹⁵

Přípravy na vyhnání řeckého obyvatelstva byly zastaveny ještě dříve, než byla řecká centra Anatólie, jako byla Smyrna s okolím, zachváceny etnickými motivovanými deportacemi. Důvodem pro zastavení příprav byly rozhovory mezi řeckými a osmanskými úřady o „transferu“, tak zvané výměně obyvatelstva, podobné jako již dříve dohodnutá výměna mezi Bulharskem a Tureckem. Tyto rozhovory potvrdily, že na některých místech již k vyhnání obyvatelstva došlo.¹⁶ Při transferu mezi Řeckem a osmanskou říší by se jednalo o událost zcela jiného rozsahu. Pravoslavné obyvatelstvo Thrácie a západní Anatólie by muselo být vyměněno za muslimské obyvatelstvo Makedonie a Epiru. V létě 1914 projevil oba státy souhlas s oboustranným odsunem. Jednající strany však nedosáhly shody v otázce způsobu provedení akce a nedošlo ani k ratifikaci smluv.¹⁷ V tomto období navíc vypukla světová válka – „evropská válka“, jak se jí v Orientu a Levantě začalo říkat.

Se vstupem Řecka do světové války po boku Dohody v roce 1917 začaly osmanské úřady opět deportovat obyvatelstvo do vnitrozemí, aby zajistily bezpečnost pobřeží. Řekové z pobřežních oblastí podél Egejského a Marmarského moře – z území vhodných pro případné vylodovací manévry Spojenců – byli odvlčeni do anatolského vnitrozemí.

Vylidnění oblastí považovaných za citlivé zóny neprováděli ve válečných dobách pouze Osmané. Vyklízení frontových území od obyvatelstva, které bylo kvůli své etnické příslušnosti považováno za nespolehlivé, bylo během světové války na denním pořádku i v carském Rusku. Z dosahu frontové linie v Haliči byli na východ deportováni Židé, považovaní za obyvatele chovající sympatie k ústřednímu mocnostem. Stejně se postupovalo i vůči etnickým Němcům. Podobná byla situace i v Pobaltí; tam byly vysídlovacími opatřeními postiženy statisíce Židů.¹⁸ Také židovské obyvatelstvo Rumunska bylo vystaveno značnému útlaku z důvodu domnělých sympatií vůči Rakousku-Uhersku.¹⁹ Mno-

hem děsivější osud postihl asi půl milionu turecky hovořících středoasijských nomádů, Kazachů z Kirgizsko-Kazašské konfederace, které Rusové v zimě oloupili o jejich stáda a majetek a zahnali je do pouště a hor, kde je čekal bídný konec. Nic na tom nezměnila ani stížnost poslance Alexandra Fjodoroviče Kerenského v dumě, která neměla žádný ohlas.²⁰

Genocida arménského obyvatelstva v roce 1915 se odehrála na pomezí mezi dvěma přelomovými fenomény; postupným vytvářením tureckého národního státu na troskách osmanské říše a jevy souvisejícími s průběhem války na kavkazské frontě.²¹ Podnětem pro státem nařízené deportace a masakry byla předchozí arménská povstání a etnické rozbroje v oblastech se smíšeným osídlením a rovněž sympatie Arménů vůči Rusku, válečnému protivníku osmanské říše. Spojení starého protikladu s aktuálními událostmi skončilo likvidační více než milionu Arménů.

Pronásledování Arménů začalo po zničující porážce Třetí osmanské armády u Sarikamisu v lednu 1915. Tato armáda byla ministrem války Enverem Pašou bez řádné přípravy vržena během kruté zimy na arménskou náhorní plošinu do boje proti mnohem lépe vyzbrojenému a výborně vedenému ruskému vojsku, aby odsud podnikla výpad na ropnou oblast v okolí města Baku. Vina za bezprostřední porážku osmanských jednotek byla svalována na Armény. Je skutečností, že se v bojích vyznamenaly čtyři legie ruské armády, skládající se z Arménů žijících za hranicemi vlasti. Tento fakt se pro radikální, extrémně nacionalistickou a všturecky smýšlející frakci ve „Výboru pro jednotu a pokrok“ stal podnětem k zahájení deportací anatolských Arménů vedoucích až k rozpoutání genocidy.²²

Arménští vojáci, sloužící do té doby loajálně v osmanské armádě, byli nejprve odzbrojeni, demobilizováni a shromážděni v pracovních batalionech. Do procesu odzbrojení bylo brzy zahrnuto veškeré arménské obyvatelstvo východní Anatólie. Když byly v dubnu 1915 v Zaitunu zahájeny deportace, byli příslušníci pracovních batalionů shromážděni a chladnokrevně pobiti.²³ Na pokyn ministra vnitra Talata Paši byly 24. dubna zatčeny tisíce arménských obecních vůdců a mnozí z nich byli popraveni; týkalo se to také arménských notáblů v Istanbulu a Smyrně, tedy v západních výspách země, daleko od ruské kavkazské fronty. Od května do června 1915 byli Armény žijící ve východních provinciích „vysídlováni“, což znamenalo, že arménští muži byli nejčastěji zabiti na místě nebo byli stejně jako staří lidé, ženy a děti deportováni a museli místo opustit pěšky nebo ve vlcích, pokud to umožňovala železniční síť. Cestou byli deportovaní často přepadáni a okrádáni kurdeckými bandami, mnozí z nich byli usmrceni; většina vyhnanců zemřela vyčerpáním, hladem nebo žízni. Cíl deportací byl region v okolí Alepa. Odsud vedla cesta dál do

Deir ez-Zor. Kdo tuto torturu přežil, byl v oblasti Eufratu zahánán do syrské pouště. Z tohoto místa už nebylo úniku.

Důvodem k rozpoutání genocidy byla světová válka a pochybná obvinění proturecky zaměřených členů „Výboru pro jednotu a pokrok“. Příčiny těchto katastrofálních událostí však mají hlubší podstatu. Souvisejí s procesem úpadku osmanské říše v průběhu 19. století. Jedná se o nanejvýš komplexní proces etnifikace náboženství – proměny náboženských společenství impéria, takzvaných *milletů*, v národy.²⁴ Tradiční osobnostní princip byl ve stále větší míře nahrazován teritoriálními představami uspořádání. Zavedením byt jen lokální reprezentace se různé regiony poznenáhlu zabarvily „národnostně“. Postupně vznikal vztah mezi „většinou“ a „menšinou“, který doposud v imperiálním říšském mechanismu nebyl příliš relevantní.²⁵ Proces nacionalizace skupin, které se doposud vymezovaly nábožensky, nastolil koncem 19. století otázku „národního“ charakteru impéria. Muslimové hlásící se k turecké tradici se stále více stávali skupinou, jejíž etnické atributy určovaly charakter státu. Naopak pravoslavní křesťané různých církví a Arméni byli čím dál méně považováni za skupiny náležející ke státu. Tato proměna sultánových osmanských poddaných různého náboženského vyznání v příslušníky různých národností, která probíhala po dobu několika generací, vyvolala brzy vražednou politickou dynamiku a vedla na přelomu století k téměř bezvýhodným konfliktům mezi pravoslavnými věřícími a muslimy, a současně i mezi pravoslavnými věřícími různých jazyků a rituálů.²⁶ Mezi Turky a Armény stejně jako mezi Řeky a Turky vedla tato změna k nekonečným konfliktům, spojeným s bídou a utrpením. Pro Armény navíc znamenala katastrofu genocidy.

Ve světové válce tedy vyvrcholil vývoj, který započal již v předchozím období. O masakrech páchaných na Arménech se civilizovaný svět dozvěděl již na konci devatenáctého století. V období od roku 1894 do roku 1896 jich byly v osmanské říši povražděny tisíce. Násilnosti měly počátek v Sassounu v provincii Bitlis a odtud se rozšířily do mnoha dalších provincií říše. Hovořilo se o 90 000 až 250 000 obětí. Zprávy o těchto hrůzách přicházely do Evropy od misionářů a konzulů. Vyvstaly otázky po příčinách a zodpovědnosti za tyto činy. Pastor Johannes Lepsius, jenž se zasloužil o vydání svědectví o těchto prvních masakrech a zpracoval dokumentaci následující genocidy, se již tehdy domníval, že za krvavými činy je třeba hledat centrální administrativu.²⁷ Jiní svědkové spatřovali hybnou sílu událostí ve spontánních reakcích přistěhovaných muslimů, kteří v důsledku osmansko-ruské války z let 1876/77 přišli v migračních vlnách do Anatólie a tam narazili na křesťanské Armény, údajně sympatizující s Ruskem.²⁸ Účastníci Berlínského kongresu 1878 se ujali otázky arménské menšiny i dalších otázek souvisejících s postojem k menšinám

a požadovali po Vysoké portě zavedení reform. Arménský problém přerostl v mezinárodní záležitost, vynucující si neustálé demarše velmocí. Naopak muslimové osmanské říše spatřovali v arménských snahách stále častěji cíle identické s politickými zájmy zahraničních mocností. V důsledku mladoturecké revoluce a především kontrarevoluce z roku 1909 bylo vraždicími bandami v Kilíkii pobito 20 000 Arménů. V roce 1912 se Rusko znovu ujalo arménské otázky a uzavřelo v únoru 1914 s osmanskou říší dohodu o zavedení reform v příslušných oblastech. Reformy měly být prováděny pod kontrolou dvou evropských inspektorů – byla to intervence připomínající ujednání o řešení makedonské otázky, které pro osmanskou říši nebylo výhodné.²⁹ Tato podobnost vyvolávala u muslimského obyvatelstva obavy, že by ve východních provinciích mohlo dojít ke stejnému vysídlování a vyhánění jako v Rumélii.³⁰

Na počátku světové války se Arméni v osmanské říši nacházeli v krajně prekérní situaci. Nastala celá řada událostí, na jejímž konci byla genocida. Jednalo se o osmanské teritoriální ztráty, ke kterým paradoxně došlo po mladoturecké revoluci.³¹ Série ztrát měla svůj počátek v roce 1908, kdy se Bulharsko definitivně vymano z tureckého panství; následovala anexe Bosny a Hercegoviny Rakousko-Uherskem, tripolská válka proti Itálii, balkánské války 1912/13, ve kterých říše ztratila poslední evropská území a v důsledku toho došlo k vyhnání muslimů z Makedonie a Thrácie a neustálému přísunu muslimských uprchlíků z kavkazské oblasti, které se jen s velkou námahou podařilo umístit v Anatólii. Tento řetězec událostí urychlil transformaci osmanské říše ve stále homogennější turecký národní stát. Teritoriální újmy radikalizovaly mladoturky, zatímco pozvolné odpadání dalších sultánových křesťanských poddaných zbavovalo Armény ochrany, kterou jim zajišťovala někdejší typická multietnická a multináboženská rozmanitost osmanské říše. Arméni, kdysi „nejvěrnější ze všech sultánových milletů“, stáli nyní v předvečer velké „evropské války“ v Anatólii téměř osamoceni proti muslimům, uvědomujícím si stále více svoji tureckou sounáležitost.³² Pouze Řekové v Malé Asii a v oblasti Pontu obývali až do vyhnání v roce 1922 tamní území, která považovali za svoji pradávnu vlast. Avšak situace Řeků se elementárně odlišovala od situace arménského obyvatelstva: existoval helénský stát, který by ortodoxní Řeky v případě nouze přijal. S tím mohly turecké extremistické frakce „Výboru pro jednotu a pokrok“ počítat. V létě 1914 se dokonce začala připravovat příslušná dohoda. Naproti tomu Arméni žádné vlastní území neměli.

Anatolským Arménům byl souzen zánik. Třetina osmanských Arménů přežila – s Armény z Libanonu a Palestiny, tehdy ještě částí osmanské říše, to bylo asi 600 000 lidí. Mnozí anatólští Arméni utíkali před deportacemi na ruské území, jiní, legendární obránci Musa Daghu, byli evakuováni na

lodích spojenců, jiní zase přežili lágry syrské pouště. Také arménští obyvatelé Konstantinopole a Smyrny přečkali smrt pronásledování, za což zjevně vděčili masivní přítomnosti evropských zastupitelství, v neposlední řadě německé vojenské misi vedené Limanem von Sandersem. Celkově se však němečtí a rakouští spojenci Osmanů v těchto záležitostech příliš neangažovali. Naproti tomu Dohoda hrozila potrestáním viníků zodpovědných za spáchané zločiny. Mladoturecko-osmanská vláda se pokoušela rozsah dění utajovat, jak jen to bylo možné; vedoucí politici, mezi jinými ministr války Enver Paša, se však v soukromých rozhovorech, například při debatě s americkým velvyslancem Morgenthauem, k činu přiznali.³³

Odštěpení rumelských křesťanů od osmanské říše, rozšíření řeckého státu v důsledku balkánských válek, vzájemné vyhánění muslimů a pravoslavných křesťanů v průběhu řecko-tureckých střetů v letech 1919 až 1922 a genocida spáchaná na arménském národu, to vše bylo vyjádřením jistého vývoje: vytváření etnický homogenních národních států z rozpadajícího se multinábožensky a multinárodně utvořeného impéria. Tento vývoj nezůstal omezen pouze na prostor osmanské říše a problematiku „východní otázky“. Po skončení světové války a v důsledku ustanovení Pařížské mírové konference 1919/20 se vynořily podobně palčivé národnostní a etnické otázky také v srdci kontinentu – ve střední a středovýchodní Evropě.³⁴

U států střední a středovýchodní Evropy byly konstitutivní momenty náboženské příslušnosti, uplatňující se na Balkánu a v Levantě, zastíněny národnostními otázkami, ale byly rovněž zatíženy problémy vyvěrajícími z rozporu mezi realitou etnické heterogenity a nárokem na národnostní homogenitu.³⁵ To platilo v plné míře pro národní státy, které vznikly jako nové nebo rozšířené státy z multietnických a multinárodních dynasticky legitimovaných impérií. V případě ruského impéria je naproti tomu nápadné, jak se multinacionalita dokázala díky bolševickému internacionalismu přenést přes politický práh nové epochy datovaný rokem 1919. Sovětské Rusko, případně Sovětský svaz, zůstaly zavázány ruskému charakteru impéria – i když nyní již v komunistickém hávu.

Nové státy ve střední a středovýchodní Evropě trpěly neustálým napětím mezi nominálním národem a menšinami. Mocnosti se v Paříži pokoušely zamezit konfliktům mezi etniky a sporům v příhraničních oblastech tím, že nově rozšířeným státům uložily uzavřít smlouvy na ochranu menšin. Tyto smlouvy však nedokázaly natrvalo uchránit menšiny před útlakem příslušného nominálního národa.³⁶ Menšiny se stávaly obětmi sociálního, politického a institucionálního útlaku. Chronická agrární krize vedla ve středovýchodní

Evropě a v jižní Evropě již ve dvacátých letech k etablování autoritářských a diktátorských režimů; to se negativně projevilo na situaci menšin.³⁷ Především židovské obyvatelstvo v zemích středovýchodní Evropy se ocitlo v bezvýhodné situaci.³⁸ V Polsku se stále ostřejší protiklad mezi městem a venkovem obrátil proti Židům podílejícím se třiceti pěti procenty na počtu neetnických Poláků v zemi a tvořícím přes deset procent celkového obyvatelstva. Monopolní podniky a jiné státní závody a úřady upřednostňovaly etnické, případně katolické Poláky před Židy.³⁹ Kromě toho Spojené státy počátkem dvacátých let drakonicky zosílily své imigrační předpisy; na přelomu století však přijímaly vystěhovalce z jižní a východní Evropy. Ve třicátých letech postihla blokáda přistěhovalectví do Ameriky a ostatních imigračních zemí zcela fatálně právě židovské obyvatelstvo Polska.⁴⁰

Židé byli v Německu ve třicátých letech v jiné situaci než jejich polští krajané.⁴¹ Na rozdíl od polských Židů, kteří museli trpět v důsledku diskriminační politiky vlády, lidového antisemitismu všedního dne a následku strukturální chudoby, nepředstavovali němečtí Židé, tvořící necelé jedno procento celkového počtu obyvatelstva, ani sociální problém, ani netvořili národnostní menšinu jako jejich polští bratři ve víře. Polští Židé byli nacionalistickými kruhy hanobeni jako „čtvrtá dělicí mocnost“. Bylo jim neustále předhazováno, že odvolávají se na zákon o ochraně menšin, zakotvený v polské ústavě, podkopávají ve spojení s jinými národnostmi žijícími v zemi – Ukrajinci, Bělorusy, Litevci a Němci – teritoriální integritu země.⁴² Zatímco se polská vláda snažila formou vystěhování, například na Madagaskar nebo do Palestiny, zbavit části židovského obyvatelstva, kterou považovala za nadbytečnou, směřovala antižidovská opatření nacionálních socialistů v Německu očividně k vyhnání všech Židů ze země.⁴³

Na rozdíl od problémů spojených s národnostní otázkou, masovou chudobou a lidovým antisemitismem ve středovýchodní Evropě, byla protižidovská opatření v nacionálně socialistickém Německu motivována světonázorově.⁴⁴ V rozporu se všemi úvahami o prospěšnosti a sebezáchově to vedlo ke zničení evropských Židů. Nacisté se nespokojili s pouhým vyhnáním židovského obyvatelstva z území, kterému vládli. Notorická praxe etnických čistek nebyla pouze překonána; logika vyhnání se naopak obrátila v průběhu nacistické německé expanze ve svůj protiklad. Šlo o to, poslánět Židy ze všech koutů Evropy a všechny je zničit. Pro dosažení etnické homogenizace jistě nebylo třeba deportace téměř 800 norských Židů do Osvětimi.⁴⁵ Skutečnost, že Němci na sklonku války odvezli Židy z Rhodu do záhuby, přičemž na ostrově ponechali těžkou vojenskou výzbroj, je v příkrém rozporu s nejvlastnějšími zájmy a se základním motivem sebezáchovy, z antropologického hlediska nepochybně platným.⁴⁶

Světónázorově motivovaná nacionálně socialistická politika vůči Židům směřovala k jejich zničení. Nemusela být nutně vedena programově. Ale ve všem kontingentním, situačním a zdánlivě náhodném se zabydlela světónázorová připravenost. Prosadila jednání poplatné domnělé reálné nutnosti a generovala tak kolektivní vůli. Skládala se z částí aktivních, ideologicky motivovaných a pasivních, oportunisticky poslušně reagujících na okolnosti. Takto komponovaná připravenost vedla k ničení takovým způsobem, *jako by* byla od počátku programově naplánována.

Vedle ideologické připravenosti bylo ke zničení evropských Židů třeba, aby se těžce předvídatelné okolnosti projevíly v zostřujících se extrémních situacích. Tyto okolnosti vycházely jak ze zvláštního charakteru nacionálně socialistického režimu, tak také z fázi nacistické německé expanze, které navazovaly jedna na druhou. Historiografie diagnostikuje zvláštní charakter tohoto režimu jako „polykracie“, což přispělo k „institucionálnímu chaosu“ a vedlo k tomu, že se režim jakoby sám ze své podstaty radikalizoval.⁴⁷ Nezdá se, že by byly následky této radikalizace zamýšlené. To údajně platí i pro masové vyhlazování, jehož oběti prý byly vedeny na smrt spíše v důsledku nastalých okolností než z ideologicky motivovaných pohnutek. Při zacházení s oběťmi se údajně přihlíželo k jejich původu nebo jiným nacisty nařízeným stigmatizacím, které však vzhledem k nastalým okolnostem ustupovaly do pozadí. V zásadě prý byla volba skupin obětí diktována okolnostmi nebo měla pro zavinění holocaustu spíše sekundární význam.⁴⁸

Podobná diagnóza je z mnoha pohledů pochopitelná. Dovoluje hluboký vhled do struktur a procedur nacionálně socialistického mocenského aparátu a jeho fungování. Nejrůznější pochybnosti o hodnotě podávaných vysvětlení přesto nedokáže rozptýlit – například námitku, že již samotná volba skupin obětí ukazuje na ideologickou dispozici zacházet s nimi tak, jak s nimi nakonec opravdu bylo zacházeno.⁴⁹ Oběťmi režimu nebyli libovolně zvolení lidé, kteří se svévolně, a tím jakoby omylem, ocitli v soukolí totalitních aparátů. Jednalo se naopak o příslušníky skupin, jejichž stigmatizace byla vázána na nezměnitelné znaky původu. Právě kvůli jejich společnému původu jim byl určen společný osud. Lidé určené k vyhlazení nebyli vybíráni bez ohledu na svoji kolektivní příslušnost. Tito lidé byli vyhubeni ať již z utilitaristických důvodů nebo jakýchkoli jiných praktických úvah, a byli to zcela určití lidé a skupiny lidí: Židé, cikáni a jiní – ať už z ideologického přesvědčení nebo pseudovědeckého popudu.⁵⁰ Naopak, z mechanismu uplatňovaného při výběru kolektivu poslaného na smrt lze vyčíst důvody vedoucí k jeho zničení. Skutečné nebo domnělé motivy v pozadí je však třeba odlišovat od vnějších okolností, které mohly vést k násilným skutkům. Rozlišování mezi motivem a okolností

otevřít cestu k souvislosti ukazující směrem k holocaustu. A tato souvislost je naznačena směrem nacistického německého rozpínání: zatímco německá expanze probíhala ze západu na východ, bylo vyhlazování započato opačným směrem, z nejzazšího východního okraje expanze, aby se odsud rozšiřovalo na západ. Zahájeno bylo spíše konvenčním a masakr připomínajícím masovým vražděním a kulminovalo ve svém rozšíření na západ v totální genocidě páchané na všech Židech Evropy.

Rýsuje se následující topografie vyhlazování: do listopadu 1938 bylo židovské obyvatelstvo v Německu vystaveno diskriminačním opatřením za účelem jeho sociální izolace; to ho mělo především přimět k odchodu ze země. „Připojení“ Rakouska, první krok v zahraniční expanzi nacistického Německa, již vedlo k opravdovému vyhnání, které se brzy rozšířilo i do „staré říše“. Válka a dobytí Polska v roce 1939 měly za následek ghettoizaci židovského obyvatelstva v anektovaných a obsazených územích. Samotné vyhlazování začalo v roce 1941 paralelně se specifickým antibolševickým vedením války, jak bylo již od samého počátku plánováno v „Operaci Barbarossa“. V oblastech Sovětského svazu spadajících pod německou kontrolu se vyhlazovací akce stupňovaly až do rozměrů rozsáhlých masakrů genocidního charakteru. Koncem roku 1941, případně 1942, kdy se pro německou stranu již rýsoval nepříznivý průběh války a upustilo se od beztak iluzorních představ odsunutí Židů na východ, se byrokraticky organizované a průmyslově prováděné vyhlazování, zahájené vražděním polských Židů, rozšířilo na veškeré evropské Židovstvo v dosahu německé moci.

Až do říšské „křišťálové noci“ v listopadu 1938 se příslušná německá místa snažila zbavit se prostřednictvím nuceného vystěhovalectví přítomnosti Židů, která byla na území říše považována za nesnesitelnou. Vystěhování vyřizovali se souhlasem zbylých židovských institucí a organizací konzervativní úředníci na odpovídajících ministerstvech.⁵¹ Emigrace však mohla úspěšně probíhat jen tehdy, pokud byla zajištěna imigrace do jiných zemí. Za to museli židovští emigranti splnit určité požadavky a podmínky. Nepočítáme-li vyčerpávající snahy o přijetí do některé jiné země, museli podle okolností absolvovat novou odbornou přípravu na povolání, které by mělo pro avizovanou imigrační zemi smysl. Opuštění Německa tedy bylo velmi zdoluhavým procesem a vyžadovalo rozsáhlý časový horizont. Ze strany Židů, ale také ze strany příslušných německých míst na ministerstvu hospodářství a financí, se pro odchod německých Židů – za tehdy ještě platných podmínek relativní stability a mezinárodního míru – počítalo s obdobím přibližně příštích dvaceti let.⁵²

Podmínky potřebné pro tak dlouhodobě nastavený plán přestaly velmi brzy existovat. Vyhnání po „připojení“ Rakouska v březnu 1938 znemožnilo

jakýkoli předpoklad pro řízené vystěhování. Vzhledem k davům utečenců bez platných papírů, bez majetku a profesní přizpůsobivosti v novém životním prostoru se začala vytrácet ochota imigračních zemí přijímat další vystěhovalce. Panovaly odůvodněné obavy, že tlak na opuštění Německa a Rakouska se bude v nejbližší době ještě zvyšovat.⁵³ Konference v Evianu v létě 1938 iniciovaná americkým prezidentem Franklinem D. Rooseveltem měla přimět případné imigrační země, především na západní polokouli, aby židovským utečencům z Německa a Rakouska umožnily přistěhování. Američtí organizátoři konference si ale byli vědomi následků, které mohla mít takto deklarovaná ochota. Obávali se, že by jejich snaha mohla být pochopena jako přímá pobídka pro vlády východních středoevropských států Polska, Rumunska a Maďarska, které svému židovskému obyvatelstvu nebyly příznivě nakloněny, aby vyvinuly zesílený tlak na jeho emigraci. Tento americký konferenční projekt pak skutečně uspěl již delší dobu dozrávající rozhodnutí polských vládních kruhů zbavit se formou vystěhování židovského obyvatelstva považovaného za přebytečné.⁵⁴ Z tohoto důvodu bylo setkání v Evianu organizátory vydáváno bez bližší specifikace za „Conference on Political Refugees from Germany and Austria“. O Židech, jejichž problém se konference snažila vyřešit, se přitom otevřeně hovořit nemělo.

Po vypuknutí války v září 1939 již na regulérní vystěhování nebylo ani pomysleno. Dobytím části Polska se navíc obrovsky navýšil počet Židů žijících na území ovládaném Německem. I když se tehdy ještě fyzická likvidace těchto lidí neplánovala, poměry vytvořené nacisty již přesto ukazovaly tímto směrem. Akce nuceného vysídlování, ke kterým ještě před vypuknutím války docházelo, byly dobytím Polska vystřídány lokální koncentrací židovského obyvatelstva a deportacemi do nově získaných území na východě. Od prosince 1939 do dubna 1940 byli Židé z říše, Protektorátu a přičleněných polských území deportováni do oblasti Generalgouvernementu, prohlášeného v červnu 1940 za „vedlejší zemi“ německé říše. Ve srovnání s vystěhováním představovaly deportace kvalitativní skok směrem k vyhlazování. Zatímco vystěhování, i když málo dobrovolné, se obecně provádí za účelem zachování případně zlepšení daného stavu a životních podmínek, znamená deportace vynucenou změnu místa do stavu bezpráví, omezené mobility až k naprostému podrobení. Deportovanému je upřeno právo disponovat vlastní vůlí a nerozhoduje dokonce ani o vlastním těle. Z hlediska stavu a osudu se při židovském vystěhování na Západ a deportacích Židů na Východ jednalo o protichůdné procesy.⁵⁵

Blokací vystěhování se přiosťřily deportace a vyhánění v připojených oblastech, především ve „Warthelandu“ pod egidou pletichářského gauleitera Arthura Greisera, který měl s germanizací své satrapie obzvlášť naspěch. Po-

láci, Židé a cikáni byli bez okolků vyhnáni, takzvaní Volksdeutsche z Pobaltí byli přesídleni „heim ins Reich“.⁵⁶ Tyto události připomínají etnické čistky a přesuny obyvatelstva. Jednalo se o akce vedoucí k nastolení národní homogenizace. Nejdříve byli Poláci a Židé z přičleněných území vyháněni; to však brzy skončilo.⁵⁷ Dále na východ, v neanektovaném, ale obsazeném polském území, v Generálním gouvernementu, se již rozlišovalo mezi Poláky s „arijskými“ papíry a Židy – byl to rozdíl, který později znamenal hranici mezi životem a smrtí. Od roku 1940 byli Židé koncentrováni v obytných čtvrtích vymezených pouze pro ně, „ghettech“. Tato ghetta byla přednostně zřizována na železničních uzlech nebo v místech s přístupem k železniční síti, neboť Židé neměli v Generálním gouvernementu zůstat natrvalo. Podle nacionálně socialistických plánů mělo být v „židovské otázce“ uplatněno „teritoriální řešení“. Již v říjnu 1939 se ještě zcela předběžně hovořilo o jakémisi „židovském rezervátu“ ve východní části obsazeného Polska, v distriktu Lublin a v Nisku nad Sanem; podle jedné přibližné formulace Reinharda Heydricha šlo o zřízení „říšského ghetta“.⁵⁸ A v této přibližnosti se skrývalo další zostření situace.

Na příkladu prvních ghatt lze ukázat, o jaké zostření se jednalo. Lodžské ghetto ve „Warthegau“ bylo zřízeno v důsledku dočasného zastavení deportací do Generálního gouvernementu. Hans Frank úspěšně protestoval proti jakémukoli dalšímu přísunu Židů. Židé, kteří již byli do země přepraveni, byli tedy koncentrováni v Lodži. V Generálním gouvernementu se s politikou ghettoizace započalo o něco později. Varšavské ghetto bylo zřízeno v říjnu 1940; další velká ghetta následovala na jaře 1941. V těchto ghettech měli být Židé drženi v pohotovosti před dalším transportem na „Východ“.⁵⁹

Ghettoizace byla zahájena jako přechodné opatření, ghetto bylo chápáno jako jakási přestupní stanice. Otevřenou otázkou zůstávalo, kam se zde mělo přestoupit, jak dlouho a za jakých podmínek měl tento stav trvat. Vlekoucí se dočasnost se brzy proměnila v další fázi radikalizace. Již 16. července 1941, ještě před uzavřením ofenzivy v Sovětském svazu, se v okolí Arthura Greisera zvažovalo, že práce nezpůsobí Židé, namačkaní v lodžském ghettu, budou kvůli stravovacím problémům a předpokládanému nebezpečí vzniku epidemie dopraveni na místo „humánního“ řešení, budou likvidováni nějakým „rychle působícím prostředkem“.⁶⁰

Ještě než se tato opatření začala provádět a Židé byli v rámci „akce Reinhard“ masově dušeni plynem, zvažovalo se po porážce Francie v červnu 1940 znovu „teritoriální řešení“; v kancelářích říšského vrchního bezpečnostního úřadu se nadchli pro řešení ve formě rezervace, tentokrát na Madagaskaru. Ostrov náležící k francouzskému koloniálnímu panství měl nyní přijmout evropské Židy žijící na územích ovládnutých Němci.⁶¹ Tento projekt byl od samého počátku

zcela nerealistický. Přesunout přes oceán miliony lidí koncentrovaných již na jednom místě, zbavených vlastní možnosti obživy, jen proto, aby byli vysazeni na nehostinném ostrově bez infrastruktury a dalších životně důležitých funkcí, by z logistického hlediska představovalo nezvládnutelné zatížení. Když bylo zřejmé, že se v brzké době nepodaří vítězně ukončit válku proti Anglii, bylo od „madagaskarského plánu“ upuštěno.⁶² Zůstalo tedy při staré strategii držení Židů ve stacionární mobilitě v ghettech obsazeného Polska, aby mohli být po zahájení „ruského polního tažení“ odsunuti na „Východ“. Zatím však provizorní poměry nadále zhoršovaly životní podmínky Židů namačkaných v ghettech. Nouze lidí vytržených ze svého sociálního kontextu a sevrěných na malém prostoru se zvýšila poté, co byly redukovány dávky obživy a rozšířily se nemoci. Pomalu nastávala situace, kterou předjímal Greiserův štáb v létě 1941 před příchodem zimy, kdy se rozhodl zbavit se Židů z „humánních“ důvodů; to prý je „příjemnější, než je nechat vyhladovět“.⁶³

„Humánní“ řešení usmrcením bylo již z nejvyšších míst dávno zahájeno jako „tajná říšská záležitost“. Z vůdcova kancléřství byl řízen „program eutanázie“ započatý na podzim 1939, likvidace „nehodnotného života“, systematické a tajné popravování tělesně a duševně postižených osob.⁶⁴ Eugenické praktiky předcházející „eutanázií“ měly s paralelně probíhajícími antižidovskými opatřeními málo společného. Oběťmi „eutanázie“ byli podle kritérií „rasové hygieny“ Němci, s výjimkou násilné sterilizace tak zvaných porýnských bastardů.⁶⁵ Přes veškerou rétoriku vycházející z nacionálně socialistického ideálu rasy, pseudoantropologickou symbolizaci a fyziognomickou nauku o „židovském podřadném člověku“ se právně platná definice „Žida“ zakládala spíše na náboženském aspektu původu než na rase.⁶⁶

Ke spojení „eutanázie“ a vraždění Židů tedy nedošlo prostřednictvím společného rasového nebo sociálně-hygienického zdůvodnění, nýbrž na základě spíše sekundárních úvah.⁶⁷ Smrtelná masinérie likvidace „nehodnotného života“ ospravedlňovala vraždění svých obětí lékařsko-biologickou cestou; židovské oběti by byly podle eugenických kritérií považovány za „zdravé“. Jejich likvidace však byla prováděna technickými opatřeními „eutanázie“. Poté, co bylo likvidování „nehodnotného života“ v důsledku protestů obyvatelstva oficiálně zastaveno, byl personál na základě svých „expertních“ zkušeností přeložen na Východ, aby v rámci „Akce Reinhard“, probíhající v letech 1942/43, dodával manufakturám smrti Židy „deportované“ z ghett v Polsku. S nástupem personálu „Akce T4“ byla zahájena industrializace vraždění; zřízením vyhlazovacích táborů byla uvedena do provozu regulérní jatka na zabíjení lidí.⁶⁸ Průmyslová likvidace Židů však nebyla počátkem vyhlazování. Masové vraždění Židů mělo

svůj počátek již v létě 1941 v podobě konvenčních masakrů v rámci antibolševické světonázorové války „Operace Barbarossa“.⁶⁹

Spojení antibolševismu a vyhlazování Židů na Východě je zcela zřejmé. Již během revolučních povstání v letech 1918/1919 a jejich potlačení kontrarevolucí, především ale v syntéze třídy a rasy, tak signifikantní pro nacionální socialismus, bylo zjevné, jak silně se antibolševismus nacionálních socialistů lišil od své západní, liberálně-demokratické varianty. V nacionálně socialistickém světovém názoru dominoval rasový význam antibolševismu nad významem politickým. „Bolševismus“ nebyl chápán jako vláda jedné třídy, nýbrž znamenal spíše rasově ideologické překřížení „židovské inteligence“ a „slovanské podřadnosti“.⁷⁰ Bolševický režim v Sovětském svazu byl tudíž považován za variantu židovské světovlády. Toto chápání je v neposlední řadě důvodem, proč mohl být Sovětský svaz tak silně podceňován v hodnocení jeho vojenské vytrvalosti a jeho schopnosti klást odpor německé válečné masinérii. K útoku na Sovětský svaz došlo ve víře, že se rudé impérium během krátké doby zhroutí.⁷¹

Antibolševismus jako rasistický světový názor určoval vedení války. Vyplývala to z neustále doplňovaných pokynů, tak zvaných komisařských rozkazů.⁷² Politické komisaře v sovětské armádě, funkcionáře Kominterny a strany a další zástupce sovětské moci bylo třeba urychleně likvidovat, a to v nezvykle intenzivních aktech nepřátelství, běžně známých spíše v podmínkách občanské války. Nezůstalo však pouze u domněle politického vytřídění obětí. Likvidace židovských mužů zastřelením byla brzy rozšířena na likvidační a vyhlazovací akce proti všem Židům.⁷³ Domnělá třídní válka se nenadále změnila ve válku rasovou. Zcela v souladu s rasově ideologickým charakterem této války vydal velitel 6. armády, Walter von Reichenau, v říjnu 1941 bojový rozkaz, který německému vojákovi zcela srozumitelně objasňoval, o jakou válku se ve „východním prostoru“ jedná. Podle tohoto rozkazu se nemá postupovat podle železného zákona válečného umění, nýbrž podle „neúprosné nacionální ideje“, kterou je třeba provést na „židovském podčlověku“.⁷⁴ Sovětské vojenství zajatci byli jako „slovanští podlidé“ vystaveni hladu a zimě a miliony z nich skončily krutou smrtí – nebyli „kamarádi“.⁷⁵

Počátek vyhlazování evropských Židů spadá vzdor spojení s programem eutanázie do období „východního polního tažení“ a souvisí s nasměrováním jeho rasově ideologického antibolševického úderu.⁷⁶ Avšak tento nacionálně socialistický antibolševismus se v mnohém ohledu projevoval jako varianta antisemitismu. Neustále opakované tvrzení o nebezpečí vycházejícím ze spojení „židovské inteligence“ a „slovanské podřadnosti“, se ukázalo jako užitečné ospravedlnění vražedných akcí pohotovostních jednotek SS, policej-

ních záložních praporů i jednotek wehrmachtu, i když snad jednotlivce příliš nepřesvědčilo.⁷⁷ Především na místech, kde byly rozkazy formulovány volně a nejednoznačně, nabíral ideologický balast vražedných rozměrů. V září 1941 byl nepozorovaně překročen práh mezi antibolševickou světónázorovou válkou a genocidou páchanou na Židech. Tendence k její totalizaci se zesilovala. Německý správní aparát byl vtahován do víru vizionářského plánování, jako by byl řízen neviditelnou rukou.⁷⁸ Otázka „komplexního řešení židovské otázky“ se brzy stala výhradně technickým problémem. Jednalo se přitom v podstatě o vytvoření byrokratického a prostorového odstupu k obětem, čímž se vrahům usnadnilo zabíjení a navíc mohlo dojít k průmyslovému urychlení tohoto procesu. V této souvislosti vstoupili na jeviště genocidy páchané na Židech experti „eutanázie“.⁷⁹ Lidé v polských ghettech se nyní ocitli v mašinérii tovární smrti. Cíl „deportací“ byl jasný – tábory smrti v nejbližším okolí: Belzec, Sobibor, Treblinka. Tato „lidská jatka“⁸⁰ byla od jara 1942 do října 1943 nepřetržitě v provozu. Když dosáhl průmyslový velkozávod Osvětim své plné kapacity ve zpracovávání mrtvol, bylo již polské Židovstvo v podstatě zničeno. Lidé odvezení do Osvětimi sem byli dopravováni z ostatních evropských území obsazených německou říší – ze západní, střední a jižní Evropy.⁸¹

Když Heydrich 29. listopadu 1941 sezval příslušníky střední velitelské vrstvy státních a nacionálně socialistických orgánů k setkání známému později jako „konference ve Wannsee“, byly již vyhlazovací akce dávno v chodu. Účelem koordinační schůzky státních tajemníků a vedoucích pracovníků úřadů k „židovské otázce“ dne 20. ledna 1942 nebylo učinit nějaké rozhodnutí.⁸² Toho už nebylo třeba. Vyhlazování již dávno začalo. Způsobem charakteristickým pro „konečné řešení židovské otázky“ se již v postupných fázích dalo do pohybu.⁸³

Oč tedy v onom osudném setkání šlo? Nekonal se v běžných úředních hodinách v prostorách hlavního říšského bezpečnostního úřadu, nýbrž v poledne v jedné vile u Wannsee. Jisté indicie sice potvrzují tezi, že se Heydrich snažil vymámit si ve vztahu ke stejně vysoce postaveným kolegům z jiných úřadů a státních míst nadřazenou kompetenci ve věcech „židovské otázky“, ale to by samo o sobě nebylo uspokojivé vysvětlení. Konferenci ve Wannsee je třeba přikládat mnohem větší význam.⁸⁴ Na jedné straně je patrné, že pořádání konference sledovalo záměr zajistit již dávno započatému „konečnému řešení“ široké oprávnění před správním aparátem formou simulace byrokratického postupu. Na druhé straně mohl tento inscenovaný postup díky spolupráci představitelů významných administrativních instancí přispět k byrokratické racionalizaci a urychlení masového vyhlazování. Heydrichovi se konferenci ve

Wannsee podařilo zapráhnout státní a stranickou byrokracii do služeb akce, která dosud spadala do kompetence hlavního říšského bezpečnostního úřadu, SS a wehrmachtu, aniž by se přitom musel vzdát své vedoucí pozice. Heydrich si tedy úspěšně „přišpendil“ přítomné státní tajemníky a vedoucí úředníky, jak se později při svých výsleších v Jeruzalémě vyjádřil Eichmann.⁸⁵

Skutečnost, že byla konference ve Wannsee stanovena na počátek roku 1942, je třeba hodnotit jako významný signál. Události, které dostaly v době od srpna do prosince 1941 rychlý spád, opravňují k domněnce, že došlo k jednotlivým rozhodnutím v „židovské otázce“ vedoucím ke „konečnému řešení“. Patří sem rozšíření vražedných akcí pohotovostních jednotek s cílem genocidní likvidace všech Židů, jichž bylo možné se zmocnit, rozhodnutí o zahrnutí německých Židů do programu deportací, zahájení výstavby vyhlazovacího tábora Belzec, vyhlášení války Spojeným státům v prosinci, zahájení likvidací v Chełmnu a další. Na základě těchto událostí se lze domnívat, že došlo k jistému „obratu“⁸⁶ v celkovém dění. Od této chvíle nastalo totální vyhlazování evropských Židů. I nadále je sporné, zda se za postupným zotříváním dění skutečně skrývalo jasné, po stránce správního zajištění účinné opatření, za které byly zodpovědné konkrétní osoby, a to i přesto, že se Hitler jeden den po vyhlášení války USA 12. prosince 1941 v soukromých prostorách říšského kancléřství svěřil shromážděné skupince říšských a župních velitelů, že se nyní naplní „proroctví“: Židé, kteří jsou konec konců zodpovědní za tuto válku, „zažijí své zničení“.⁸⁷

Vyhlášení války Americe a rozšíření války na válku světovou zřejmě přispělo k další radikalizaci v oblasti „židovské otázky“.⁸⁸ Židé byli v Hitlerově fantazii mezinárodní internacionální mocí, která se k zajištění svého panství opírala jak o bolševismus, tak o západní plutokracii.⁸⁹ Tato světónázorová projekce se projevovala všude: v médiích, propagandě, veřejných vyhláškách a v neutuchající Hitlerově antižidovské rétorice. V jeho nejužším kruhu o vůdcových záměrech nikdo nepochyboval. Hitler Židy neustále spojoval s problémem rozšiřování válečného konfliktu, což vedlo k zotřívání postupu proti nim. V říšském kancléřství došlo v tomto období k nápadnému zintenzivnění činnosti. Především zápis v Himmlerově termínovém kalendáři učiněný 18. prosince „Židovská otázka – vyhladit jako partyzány“ dal podnět k interpretaci, že při poradě s Hitlerem se s pravděpodobností hraničící s jistotou jednalo o projednávání právě tohoto rozhodnutí.⁹⁰

Přesto je nutno i nadále pochybovat o přímém rozhodnutí nebo nějakém pokynu, který by znamenal jednoznačné zahájení holocaustu. Totální vyhlazování Židů pohotovostními oddíly a jinými jednotkami na území patřícím dříve Sovětskému svazu bylo započato již dávno před vstupem Ameriky do

války a před zostřením rétoriky a inscenovanými akcemi, k nimž docházelo od prosince.⁹¹ Jednalo se o plynulou eskalaci, o neomezené rozvinutí vyhlazovací praxe, která již byla v principu nastolena. Když byli po období masového střílení židovského obyvatelstva v prostoru od Baltického k Černému moři na podzim 1941 zahrnuti do plánů deportací i němečtí Židé, bylo již o osudu polských Židů rozhodnuto. Jejich odstranění bylo už pouze technickou otázkou a v listopadu bylo zahájeno výstavbou tábora smrti Belzec.⁹²

Význam konference ve Wannsee spočívá v tom, že byla institucionální legitimací postupu vyvražďování. Heydrich si otestoval, zda je třeba v souvislosti s „řešením židovské otázky“ počítat s odporem ze strany byrokracie. Z tohoto hlediska byla konference ve Wannsee velkým úspěchem. Žádný z šéfů úředních míst nevznesl připomínky, které by se týkaly Heydrichových kompetencí a nebyl mu rovněž uložen žádný závazek vyjednat si souhlas jiných úřadů ve věci „konečného řešení židovské otázky“. Zapojení úředních míst do „konečného řešení“ však mělo za následek další radikalizaci.

Na první pohled se zdá, že choreografie konference ve Wannsee měla potvrdit Heydrichovu kompetenci zasahovat ve věci „konečného řešení židovské otázky“ do práce téměř všech úřadů. Ani to však ještě nestačilo. Konference se uskutečnila v kontextu oněch prahových událostí z podzimu a zimy roku 1941, které předznamenaly přechod od vyhlazování „bolševických“ východních Židů ke „konečnému řešení židovské otázky“. Tato souvislost vymezuje oblast změny, která uvedla totální vyhlazování do chodu. Bylo třeba všeobecného symbolického aktu v rovině správního systému. Schůzka ve Wannsee dala byrokratický pokyn k přechodu k holocaustu, aniž by tento přechod iniciovala. Nepřinesla žádný závěr týkající se praktické činnosti. Nepřekvapí tedy, že zúčastnění státní tajemníci a vedoucí úřadů později ani přesně nevěděli, co bylo výsledkem této polední konference, nebo proč se vůbec konala. Tím spíše mohl Reinhard Heydrich usuzovat na úspěch konference; tento zmocněnec pro „celkové vyřešení židovské otázky“, který jindy alkoholu nikterak neholdoval, se se svým paladinem Adolfem Eichmannem s úlevou napil koňaku.⁹³

Bylo by omylem domnívat se, že se při rozhodování na cestě ke „konečnému řešení židovské otázky“ jedná o skutky, které jsou sice politováníhodné, ale byly zapříčiněny spíše z nedbalosti. Zamýšlený a ideologicky motivovaný je takový postup i tehdy, skládá-li se záměr z mnoha na sebe navazujících jednotlivých činů, místo aby byl do všech podrobností naplánován z pozice proklamované vůle k činu. Rozčlenění intence v nezanedbatelné míře přispělo k realizaci holocaustu. Rozfázování zodpovědnosti vykonalo navíc své a zmařilo pozdější pokus potrestat zločiny přiměřenou právní cestou.⁹⁴ Jakkoli se zúčastněným celý podnik „konečného řešení“ jevil rozložen a rozčleněn, nemohl

nikdo nevnímat skutečnost, že zde byla v masivním rozsahu porušena veškerá platná etická měřítka. Na prahu zločinu byli zúčastnění povinni hledat důvody k ospravedlnění. Přitom jim zřejmě přišlo vhod, když se mohli uklidnit odkazem na nadřazené nebo na instance nepodléhající zákonu – například „vůdcovu vůli“. ⁹⁵ Účinek ospravedlnění činů bychom značně podceňovali, kdybychom se domnívali, že pro vykonání činu postačoval pouze světový názor, kdyby čin vycházel z programového spisu, jež je třeba splnit do všech podrobností, nebo z úzkostlivě dodržovaného politického plánu. Tak tomu ovšem není. Světový názor se nenařizuje; působí osmoticky. Činy opatří tenkou vrstvou náteru ospravedlnění a vykonává přitom dobré služby pro případ, že je třeba utišit pochybnosti nebo pod sociálním tlakem překonat etické zábrany. Zde není třeba ani ideologického přesvědčení ve smyslu uceleného světového názoru, ani všudypřítomného antisemitského pocitu, jak by tomu mnozí rádi uvěřili.⁹⁶ Ve chvíli pochybnosti a rozporu zcela postačí připustit ideologické ospravedlnění a nahradit jím negativní pocity. Ideologické ospravedlnění zjevně zločinného konání ovšem naráží na jisté meze, pokud jsou oběťmi osoby, s nimiž se cítíme být svázáni rodinnými pouty nebo etnickou příslušností – jak třeba ukazuje protest obyvatelstva proti „eutanázii“ nebo případ „továrních Židů“, jejichž „árijské“ ženy se úspěšně za své muže postavily.⁹⁷ Zabíjení se provádí snadněji, když se jedná o skupiny definované jako jiné, které byly navíc přetvořeny v libovolně přesunutelnou masu nebo označeny za „věčného nepřítele“.⁹⁸

Chceme-li pochopit průběh událostí, které vedly k nacionálně socialistické genocidě evropských Židů, vytanou do popředí dva zdánlivě spolu nesouvisějící fenomény: za prvé institucionální proces charakteristický pro součinnost národně socialistických míst, který se zostřoval, neboť odpovídající místa se v extrémní situaci snažila nacházet řešení problémů, které sama způsobila, za druhé otázka, proti komu byla stále přísnější opatření zaměřena. Při veškerém institucionálním chaosu nebylo příliš pochyb, kdo má být utiskován a nakonec podroben „zvláštnímu zacházení“. Nejprve byly stigmatizovány oběti – Židé, cikáni, invalidé a ostatní – a teprve potom se vůči nim uplatnilo odpovídající zacházení. Němcům náležejícím k „národní pospolitosti“ ze strany režimu nebezpečí nehrozilo. Pochybnosti existovaly nanejvýš při rozhodování, zda určitá osoba náleží ke stigmatizované skupině, či nikoli.⁹⁹

Pro pátrání po vůli, která působila jako hybná síla vyhlazování, není nevýznamné určení obětí. Na rozdíl od kriminalizace individuů odkrývá kolektivní stigmatizace obětí motivy pronásledování. Existence motivů ukazuje na dohodnuté úmyslné jednání. Viníci se snažili vymlouvat, že nevěděli, co se s Židy mělo stát. Stežlí však mohli tvrdit, že nevěděli, že se s nimi má něco stát. V událostech věstících jen málo dobrého se dešifruje onen motiv, který musel

existovat latentně a nezávisle na proklamacích režimu, aniž by se musel vyjádřit přímo a v rovině ideologické horlivosti. Stačilo pouze formou lhostejnosti signalizovat pasivní ochotu. Pro realizaci činu je totiž nedůležité, zda samotní iniciátoři – a tím spíše pak aktéři na střední a nižší úrovni – cítili, že mají k vraždění světonázorový motiv. Rozhodující je okolnost, že se lidé chovali, jako by tomu tak bylo. Pro zavedení antižidovských opatření tedy nebylo třeba žádného přesvědčovacího antisemitismu. Vraždění Židů bylo už samo o sobě antisemitickým činem, neboť pro něj nebylo třeba žádného jiného důvodu, než okolnosti, že se jednalo o Židy.

Při zpětném pohledu se vnímání a výklad holocaustu dělí do dvou perspektiv, které se vážou k různým oblastem zkušenosti a paměti. Ty zase naopak směřují k otázkám týkajícím se minulosti. Otázku, jaké okolnosti vedly k holocaustu, a otázku „*Jak* k tomu mohlo dojít?“, si kladou především ti, kteří si dříve přivlastnili perspektivu jednajících – ať již z otřesu, intelektuální zvědavosti nebo i z kolektivní příslušnosti. Měli tendenci své otázky univerzalizovat, ve svém úsilí události pochopit je srovnávali s podobnými činy a snažili se téměř antropologizujícím způsobem vypátrat potenciály, které by takové události mohly umožnit i v budoucnosti. Opačný charakter má vnímání, kterým se vyznačuje spíše perspektiva obětí. Skutečnost, že se v obludných skutcích holocaustu jednalo o události, které postihly osoby nikoli bez zřetele na jejich původ, nýbrž zcela určité jedince, stigmatizované kvůli jejich etnické příslušnosti, nabádá k pátrání po motivech pachatelů. Zkrátka: otázka kladená v souvislosti s holocaustem jako historickou událostí pak zní: „*Proč* se to stalo?“ nebo partikulárněji vyjádřeno: „*Proč* my?“¹⁰⁰

Protichůdnost otázek týkajících se událostí holocaustu – na jedné straně otázky v souvislosti s okolnostmi *jak*, na druhé straně otázky, zjišťující důvody *proč* –, protichůdnost zájmu dosáhnout poznání je pro diskurs o holocaustu nanejvýš signifikantní. Tyto otázky se dají rozluštit podle původu, podle rozdílně generovaných dějinných obrazů a podle předložených narativů a mají vliv na dějinnou konstrukci holocaustu. Zdá se, že se v nich téměř potvrzuje ultimativní zkušenost masového vyhlazování.¹⁰¹

Při pozorování protichůdnosti otázek vedoucích k poznání událostí holocaustu a předcházejících událostí zhušťujících se do dějinného narativu se nelze ubránit dojmu, jako by dějinný diskurs vycházel z předlohy soudního projevu žalobce a odpovědi obžalovaného.¹⁰² Obžalovaný přitom bude schopen potvrdit skutkovou podstatu událostí a současně se pokusí uvést dobré důvody pro vyloučení viny. Vzhledem ke komplexnosti událostí vedoucích k masovému vyhlazování se mu to snad za jistých okolností podaří, především v otázce utvá-

ření rozhodnutí, ale též co se týče neprůhlednosti dělby úkolů při provádění akcí. V každém případě se však pokusí přikládat menší váhu všemu, co by mohlo ukazovat na úmysl nebo subjektivní připravenost – tedy okolnost, že by snad vůči stigmatizovaným lidem bylo páčáno bezpráví z jakési virulentní nenávisti vůči Židům. Ideologický úmysl bude považovat za málo důležitý. Zavázán kolektivní paměti své příslušnosti obhájí spíše nedbalost než vinu.¹⁰³

Jinak je tomu u příslušníků kolektivu obětí. Podle nich je vina pachatelů bezpochyby dokázána; úmysl je jednoznačný. Příslušníci tábora obětí a ti, kteří k nim byli přiřazeni, byli konec konců vyčleněni a poslání na smrt pouze na základě svého původu. Žádné jiné důvody nebyly; oběti se ničím neprovinily. Jediný důvod selekce – původ – evokuje onu otázku *proč*. A toto *proč* ukazuje do dávné minulosti. V ní je zřejmě skryta odpověď – v pradávě minulosti sahající až k náboženskému mýtu.¹⁰⁴

Toto vysvětlení rozhodně není scestné. I pronásledovatelé se odvolávali při ospravedlňování svých činů na náboženské a sekulární zadání.¹⁰⁵ Vzhledem k takovému zdůvodňování činů různými událostmi, které se odehrály v minulosti a byly uloženy v kulturní paměti, připadá každý odkaz na triviální okolnosti v průběhu událostí jako na vlastní příčinu holocaustu jako laciná apologetika.

Vražditi Židy z důvodu antisemitismu se zdá být daleko dramatičtější než z důvodu svévole a nedbalosti. Židé reprezentují v povědomí Západu více, než jen sami sebe. V sebepochopení křesťanstva zauímají mimořádné místo a bylo tomu tak odedávna, bez ohledu na události holocaustu. Pro křesťanstvo jsou Židé ztělesněním odlišnosti. Pro křesťanské náboženství mají konstitutivní význam.¹⁰⁶ V křesťanské paměti se fyzická likvidace Židů nevyhnutelně spojuje s platností jejich nadčasového metafyzického významu. V důsledku toho se holocaust stává něčím více než pouze genocidou mezi jinými genocidami, a to tím spíše, že tato paměť opustila svůj sakrální příbytek a vzala na sebe sekulární, takřka univerzální podobu.

Židovské oběti se svým významem pro křesťanskou, případně univerzální paměť odlišují od ostatních obětí nacionálně socialistického masového vyhlazování. Ve vědomí potomků došlo k hierarchizaci obětí, která neodráží hodnotu lidí odvedených na smrt, nýbrž jejich přítomnost v paměti. Smrt Židů tak působí dramatičtěji než smrt jiných obětí nacionálně socialistické genocidy.

Při svém výslechu v Norimberku, který měl za následek obžalobu a odsouzení k smrti provazem, se hlavní strůjce akce „eutanázie“, Viktor Brack, přiznal plně ke své zodpovědnosti za usmrcení postižených, popřel naproti tomu jakoukoli účast na vyhlazování evropských Židů.¹⁰⁷ Americký vyslyšající Bracka

konfrontoval s dopisem Himmlerovi, podepsaným Brackem v červnu 1942, z něhož nepochybně vyplývá, že Brack navrhl, aby z přibližně deseti milionů Židů určených k vyhlazení byly dva až tři miliony nejdříve odeslány na nucené práce a pro tento účel „zneschopněny rozmnožování“. Brack se poté s pláčem zhroutil. Zda v této chvíli zavražděné postižené vyhodnotil jinak, zda za vítězi manichejsky cítil moc Židů nebo zda měli Židé *a priori* ze shora uvedených hlubokých důvodů křesťanského mýtu mimořádný význam – prokázaná účast na jejich vyhlazování zřejmě vyslychaného přiměla ke zvláštnímu hnutí mysli.¹⁰⁸

Kulturní paměť odráží různé stupně hodnoty skupin obětí. Čím větší je význam takové skupiny v jejím sebechápání, tím větší prostor v paměti zřejmě vymáhá. Protože Židé a s nimi spojený mýtus jsou pro náboženskou křesťanskou paměť téměř konstitutivní, zdá se, že s vyhlazením Židů nebyli usmrceni pouze lidé židovského původu, nýbrž že bylo hluboce zasaženo i křesťanské nebo přinejmenším křesťansky zabarvené bytí. Zvláštním rituálům vzpomínání na židovské oběti holocaustu náleží také význam přivlastnění si ztracených křesťanských součástí tradice.

Také vzpomínání na zavražděné cikány navazuje na staré oblasti paměti. Zdá se však, že cikáni, v porovnání s přítomností Židů v křesťanské paměti, zatěžovali svědomí méně. Jsou konec konců etnickou skupinou, která přes staleté sociální ústrky náleží ke křesťanské kultuře. Stojí na vnitřní straně linie dělící křesťany od Židů. Vzpomínka na jejich osud a jejich vyvražďování v dobách nacionálního socialismu má v paměti potomků menší význam.¹⁰⁹

Vzhledem k obudným událostem, které se odehrály za nacionálně socialistického masového vraždění, se zdá být paradoxem, že ke konstrukci vzpomínky přispívají historicky tradovaná, pokud možno náboženská paměťová schémata více, než samotné události holocaustu. Tato schémata paměti ilustrují událost, která se na základě své hrůzy, své abstraktnosti, svého krátkého trvání, ale především své doslovné nesmyslnosti vymyká adekvátnímu popisu. To platí tím spíše, že se nacistům na základě jejich činů podařilo v jakémsi negativním smyslu potvrdit právě tyto kulturní prostory paměti s jejich mýtickými a historickými vzory vzpomínky – například vyvolenost Židů. Evokaci těchto vzorů se vědomí nedokázalo vyhnout.

Vzpomínka na minulost je vázána na působení kolektivních pamětí. Kolektivní paměť se upamatovává analogicky k tomu, jak se na ni vzpomíná. Ve svém zpětném pohledu na smyšlené nebo skutečné dění navrhuje kánon vzpomínky.¹¹⁰ Identifikací a dalším pokračováním kánonu se k takové paměti připojují další. Pro závažnost a účinnost paměti je důležitá doba jejího trvání. Je ovšem třeba sledu několika generací, aby se v solidárním společenství zformovala kolektivní paměť. V průběhu času se tento kánon vzpomínky zhustí

a racionalizuje v dějiny původu, v ethnos. Trvalá paměť, racionalizovaná původem, se fundamentálně liší od vzpomínky, kterou vytváří soudržnost *ad hoc*. Taková soudržnost je vlastní především sociálním skupinám. Ty vzpomínku po delší dobu uchovat nedokáží. Vzpomínka zmizí obzvláště rychle, pokud okolnosti, které tyto lidi svedly dohromady, nejsou příliš vhodné k dalšímu předávání. Zvláště patrné je to u násilně vytvořených kolektivů; jejich soudržnost je jim uložena zvenčí. Oběti „eutanázie“, respektive jejich rodinní příslušníci, nemohou vytvořit kolektivní paměť už proto, že stigmatizující atributy této příslušnosti nejsou předávány.¹¹¹ Nemohl se vyvinout žádný pocit sounáležitosti, nemohla vzniknout žádná genealogie vzpomínky. Vzpomínka se nanejvýš pasivně udržuje, zapsána v paměti těch, kteří se provinili zločinem. Aby bylo možné předávat vzpomínku na ně jako dějiny, je třeba profesionálních instancí, které uchovávají vědomí o minulých událostech pro potomky.¹¹² Na rozdíl od kánonu vzpomínky kolektivu se zde jedná o vědění, nikoli o vzpomínku konstituující ethnos. Vzpomínka na „sociocidu“, jakési třídní vraždění – na rozdíl od genocidy – se sice archivuje, ale nepředává.

Rituály vzpomínky, které připomínají zločiny nacionálně socialistického režimu v Německu, se zjevně liší od pasivního vzpomínání na oběti stalinské moci v bývalém Sovětském svazu. Důvody pro tuto diskrepanci jsou nabíledni: zločiny Hitlera byly prováděny jako hrůzné činy, které Německo spáchalo na jiných. Odpovídajícím způsobem se stávají součástí kolektivní paměti Němců a v paměti jiných se uchovávají jako zločiny Němců. Nacionálně socialistická doba tak tvoří integrální součást německých dějin; jako taková je nesmazatelně vepsána do kolektivní paměti. Zločiny Stalina a komunistického režimu bývalého Sovětského svazu mohou být naproti tomu těžší vydávány za zločiny Rusů. Sovětská paměť není příliš schopna předávání, především proto, že národy bývalého Sovětského svazu se vymanily z odumřelého a beztak pouze administrativně udržovaného celku.¹¹³ Zatímco se v Německu nacionálnímu socialismu podařilo vzájemně promísit národ a režim a jeho oběti vybírat především vně národního společenství, stalo se sovětské obyvatelstvo samo obětí sovětského režimu. A zatímco Hitler vedl svoji válku jako německou válku především směrem mimo německé území, vedl Stalin válku směrem dovnitř – byla to katastrofa, která byla rozpoutána jako údajná sociální přeměna a která využívala jazyka třídního boje a občanské války. Rasistické šílenství Hitlerovo zase vycházelo z narativu a terminologie integristického nacionalismu. Tak mohl nacionální socialismus v německém hávu kontaminovat paměť Němců Hitlerovými zločiny. Jako německé zločiny se dále uchovávají v paměti Němců a v kánonu vzpomínky jiných.

Vytvoření postsovětské paměti, v níž by byla uchována vzpomínka na zločiny Stalina a komunismu v míře odpovídající jejich závažnosti, je z věcného hlediska problematické. Jak se dají uchovat v paměti zločiny, které se vymykají etnické a tudíž dlouhodobé paměti? Je možné přiměřenou formou vzpomínat na zločiny, které nebyly spáchány ve jménu kolektivu jako je národ, nýbrž ve jménu sociální konstrukce jako je třída? Jakých narativů předcházejících událostem je třeba použít, aby se tyto události mohly stát součástí paměti?

Pokud nebudou vtěleny do jednotlivých dlouhodobých pamětí, hrozí zločinům spáchaným sovětským komunismem, že zaniknou v podsvětí zapomnění.¹¹⁴ Uchování toho, co bylo v minulosti, se zjevně daří spíše těm národům, v jejichž kolektivní paměti se stopy rozsáhlých předchozích dějin vtiskly do období starého, imperiálního Ruska. Jedná se o takové národy, jejichž dějiny utrpení v sovětské epoše byly schopny propojení s narativem jejich předchozího odporu proti ruskému impériu. Sem patří v první řadě Poláci, ale také Maďaři a v jistém smyslu i Němci, v jejichž východní části se sovětská moc etablovala jako „ruská“. Přitom se nabíjela vzpomínkami na světové války.

Jako ukázka spojení přítomného s narativy předcházejících událostí může posloužit polský příklad. Poláci si jako žádný jiný národ dokázali spojit sovětskou přítomnost a podrobení do onoho dlouhodobého historického řetězce událostí, který se nahromadil ve vzpomínce na dělení koncem 18. století a polská povstání 19. století, případně sahá ještě dál do minulosti – například k polsko-moskevskému protikladu ze 17. století, který se v konfesní rovině projevil v dualismu protikladu latinského a ortodoxního.¹¹⁵ V obraze masových poprav polských důstojníků příslušníky sovětského NKVD v roce 1940 v Katyňském lese u Smolenska jsou všechny tyto předchozí události svázány a především tak vzniká propojení mezi tradičním konfliktním polsko-ruským vztahem a ideologickým protikladem ve 20. století.

V Maďarsku se nabízela historická rezonance revoluce 1848/49 a její potlačení carem.¹¹⁶ Zvláštní postavení Finska v období studené války je stěžejní představitelné bez předchozí fáze dějin, kdy byla země ovládána Ruskem, a bez finsko-sovětské války v letech 1939/40. Také bývalým pobaltským sovětským republikám se nabízel bohatý historický materiál, aby v sovětské moci poznaly přítomnost starého Ruska. Rozdílným způsobem identifikovaly zřejmě i jiné národy Sovětského svazu v sovětské moci ono „rusko“, které se ve své imperiální minulosti dopustilo zločinů spojených s expanzí a kolonializací, především tam, kde rozpínání říše provázela kulturní rusifikace. V těchto případech se mohly „sociální“, v třídním jazyce spáchané zločiny sovětského režimu stát součástí příslušných etnicky pojatých pamětí a jejich narativů a vykazat se jako „ruské“. Týká se to především „pronásledovaných národů“¹¹⁷, které se jako

celek musely podrobit deportacím a vysídlovacím akcím režimu – například Tatarů, Kalmyků nebo Němců na Povolží. Odhlédneme-li od židovského obyvatelstva, které žilo převážně ve městech a jehož inteligence byla v pozdním stalinském období nařčena z „kosmopolitismu“ rovnajícímu se zradě režimu a vlasti a byla vystavena antisemiticky motivovanému pronásledování a popravování, jeví se režim ruskému pravoslavnému obyvatelstvu ve své čisté formě: jako diktatura zvůle, která se upsala společenskému experimentu prováděnému na lidech a měla katastrofální následky. V postsovětském Rusku se zase bývalé komunistické panství etnifikuje nejen na extremistických okrajích politického spektra tak, jako by se bylo jednalo o režim neruských národností v Rusku – režim Židů, Kavkazanů, Baltů a jiných národností.

Do národních narativů konverzovaly fenomény společenského experimentu prováděného na lidech v období sovětského komunismu také – a především – na Ukrajině. Tam se například následky násilné kolektivizace z let 1929–33, ale především nepopsatelný hladomor roku 1932, interpretují jako akt genocidy namířené přímo proti ukrajinskému národu a jako takové se uchovávají v kolektivní paměti.¹¹⁸ Na Ukrajině, stejně jako v celé oblasti černozemě a v jiných agrárních oblastech Sovětského svazu, například v Kazachstánu, jsou události z období násilné kolektivizace a boje proti „kulakům“ přenášeny do různých vypravěčských a interpretačních struktur a tím přizpůsobovány historickým pamětem. Nikterak nepodstatnou roli přitom hraje též narativ občanské války. Ukrajina, jižní Rusko a severní Kavkaz byly konec konců obzvláště tvrdě postiženy nejen opatřeními pozdější násilné kolektivizace a následného hladomoru, nýbrž také předchozími událostmi občanské války a intervence.¹¹⁹ Sovětské úřady, zástupci strany a lidového komisariátu pro vnitřní záležitosti si na počátku třicátých let neustále namlouvali, že jsou konfrontováni se sabotážními akcemi údajných bělogvardějců, veteránů bílých armád, velkostatkářů, zbohatlíků NEPU, popů a jiných představitelů kontrarevoluce, jako by se při hrůzách násilné kolektivizace jednalo o pokračování občanské války. Agrární oblasti jižního Ruska a Ukrajiny se proměnily v regulérní válečnou zónu vnitřních bojů, kde mohl být s příznačnou zvláštností sovětského režimu kdokoli označen za sabotéra a třídního nepřítele. Při hledání obětí beráneků, kteří měli pykat za následky cizího rozvracení hospodářství a nedbalost, šlendrián a krádeže ve vynuceně zřízených kolektivech, se podezření a obvinění šířila jako epidemie. Nálada připomínala hysterii z dob honů na čarodějnice. Součástí všeobecného podezření se staly také tradiční a lokální konflikty, které se takovým fikcím nabízely jako věčný materiál.¹²⁰

Pronásledování, zatýkání, deportace a popravy vydávané za třídní boj, nabíraly v bývalých regionech občanské války charakter „sociálních čistek“.

Paradoxně vycházely z principu původu, nikoli však v etnickém smyslu, ale ve vztahu k sociálnímu postavení předků – šlo o genealogii v sociální oblasti. Umožňovala ideologické ospravedlnění pronásledování a potrestání domnělých delikventů.¹²¹ Tímto způsobem „biologizovaný“ třídní původ stačil k tomu, aby byla zadržena osoba obviněná z kontrarevolučního jednání nebo přinejmenším z kontrarevolučního smýšlení. Domnělí reakční předkové se stali osudem pro syny, dcery a vnuky, kteří pak jako „objektivní“ třídní nepřátelé skončili v soukolí sociálních čistek.¹²² Kdo byl označen za třídního nepřítele, byl vydán na pospas zvůli úřadů a intrikám svého okolí. V atmosféře podezírání se racionalizovaly a legitimizovaly veškeré myslitelné lokální konflikty – osobní nepřátelství, rivalita založená na sociální závisti – to vše prostřednictvím terminologie a ideologie třídního boje. Tyto resentimenty sahaly občas až do předrevoluční doby, v občanské válce získaly nový náboj a v období NEPu byly dál rozvíjeny. Časem se nashromačovalo velké množství důvodů ke konfliktu a pomocí vládnoucích legitimačních kódů bylo snadné přispívat k poškození jiných. Teror vycházející shora byl uchopen a dále rozněcován zdola. Zvůle, charakteristická pro režim, rozbila v atmosféře strachu a vzájemné nedůvěry poslední zbytky sociální solidarity a vedla k totální atomizaci společnosti.

Komunismus a nacionální socialismus spojují výrazné podobnosti, ačkoli si to žádná z obou stran v sebereflexi nepřipouští. Z hlediska liberální demokracie s institucionálním zajištěním občanských práv, oddělením zákonodárné, výkonné a právní moci a s právně zaručenou bezpečností, ale především s oddělením privátní a veřejné sféry, odpovídají oba zmíněné režimy typu totalitní vlády posílené propojením na charismatickou figuru. Oba režimy byly poháněny historicko-filozofickými světovými názory – instancemi legitimacy politického jednání, které jsou západním státům nanejvýš podezřelé. Zatímco se stalinská vláda v souladu s komunistickou vírou pokoušela urychlit historický čas a byla přitom připravena obětovat minulost i přítomnost domnělé lepší budoucnosti, vzepřel se nacionální socialismus svou biologickou fikcí o společnosti a o rase přirozenému běhu času. Historicko-filozofický záměr urychlit nebo zadržet čas převyšuje jednotlivce a používá ho jako pouhý materiál světového projektu, ať již ve jménu jakéhosi univerzálního lidstva nebo rasy, kterou je třeba pěstovat. Oba projekty se zakládají na utopii a ke svému uskutečnění vyžadují násilí. Svými nesmírnými zločiny se oba režimy vepsaly do paměti dvacátého století jako dvojčata hrůzy. Opustíme-li velké společné linie a budeme na předmět pohlížet zblízka, bude se obraz vyjímat diferencovaněji.

Parametry této konfrontace jsou komplexní. Srovnávací kvantifikace hekatomb nahromaděných mrtvých je ztížena samotným faktem, že se nacionálně

socialistický režim u moci udržel jen dvanáct let a navíc byl rozbit zvenčí; sovětský režim trval po dobu dvou generací, až se rozpadl zevnitř. Nacionálně socialistické zločiny byly spáchány především během války, v několika málo letech mezi roky 1941 a 1945, a nepostihly vlastní obyvatelstvo, nýbrž „cizí národ“. Masové zločiny stalinismu se odehrávaly v mírových dobách a své hrůzné apoteózy dosáhly v době násilné kolektivizace a hladomoru s výsledkem milionů mrtvých.¹²³ Tato sociální válka byla vedena téměř výhradně proti širokým selským vrstvám. „Čistky“ uvnitř strany, vojenského velitelského kádru a v řadách technické inteligence v letech 1936 až 1939 naproti tomu postihly především příslušníky elity – jednalo se o profylaktickou občanskou válku.¹²⁴ Uvolnění vnitřního napětí bylo citelné teprve během války. Ve „veliké vlastenecké válce“ apeloval režim na vlastenecké city obyvatelstva; represe byly výrazně zredukovány, avšak nikoli zcela zastaveny. Po válce se masivně rozrostl počet zajatců táborů Gulagu, ale v období „tání“ po Stalinově smrti opět nastal odliv pronásledování.¹²⁵

Již samotný signifikantní rozdíl v poměru počtů a času příliš nepřispívá ke kvantifikačnímu srovnání. Již beztak problematické kvalifikaci obětí se navíc kladou do cesty značné překážky. Jedno je však možné konstatovat: ve srovnání s nacionálně socialistickou vládou se stalinistický systém vyznačuje především svojí zvůli přesahující veškeré hranice. Ani nejvyšší představitelé režimu nebyli chráněni před periodickým a systematickým pronásledováním. Podíl na výkonu moci a vlády je vystavoval nebezpečí a rozhodně jim nezaručoval jistotu.¹²⁶ Příslušníci politické elity se kvůli neustálým nedostatkům a nepříjemnostem stávali obětními beránky a byli exemplárně popravováni. Časté srovnávání „Kirovovy aféry“ s „Röhmovým pučem“ je chybné už jen z toho důvodu, že „noc dlouhých nožů“ představuje v krátké kronice nacionálně socialistického režimu výjimku, zatímco podobné případy byly v Sovětském svazu za Stalinovy éry běžnou praxí.¹²⁷ Ve vrcholné fázi stalinismu se zvůle a strach staly elixírem totalitní vlády. Každý se mohl stát obětí – jak protivník, tak stoupenec režimu; jak Stalinovi pochopové a lichotníci, tak jeho lokajové, členové zvláštních jednotek, kteří se podíleli na provádění masových exekucí; ale také bezúhonní občané a soudruzi, kteří nevěděli, proč se do soukolí „rudé inkvizice“ dostali právě oni.¹²⁸

Budeme-li věci posuzovat měřítkem této zvůle, vyvolává Hitlerova vláda dojem přímo uspořádaných poměrů, ba dokonce právní jistoty. Kriteria pronásledování byla konec konců takřka objektivní.¹²⁹ Každý si mohl být jist svým osudem, ať tak či onak. V každém případě se mohli „soukmenovci“, kteří nebyli opozičně naladěni, v poklidu věnovat svým každodenním starostem. Vůči příslušníkům vlastní národní pospolitosti byl režim mnohem méně totalitní než

režim stalinistického Sovětského svazu vůči svému obyvatelstvu. Nacionálně socialistický režim mohl navíc i v době války díky svým počátečním úspěchům počítat se širokou podporou. Ve větší míře se zde jednalo o vládu s lidem, než o vládu proti lidu. Naproti tomu jedinci vyloučení z národní pospolitosti nebyli ponecháni na pochybách, že jsou nežádoucí. Neustále stupňovaná represivní opatření a jejich regulace byla osobám, jichž se týkala, oznamována vždy v příslušné lhůtě.¹³⁰ V tomto bodě se o zvlášť nejednalo ani v nejmenším. O konečných důsledcích těchto opatření ovšem postižení zpraveni nebyli.

Snad nejnápadnější rozdíl mezi stalinistickou vládou a nacionálně socialistickým režimem lze pozorovat v oblasti okolností spojených se smrtí jejich obětí. Jako jeden ze znaků tohoto rozdílu se nabízí práce. Sovětský komunismus – nehledíme-li na oběti hladomoru – podrobil miliony lidí nuceným pracem. Tento způsob vykořisťování vzešel z militarizovaného systému nucených prací zavedeného Trockým. Díky tomu byly různé sektory a podniky okamžitě zásobeny levnou pracovní silou.¹³¹ Příslušný úřad podléhající Komisarátu vnitra mohl čerpat z neomezeného potenciálu pracovních sil, protože byli neustále dodáváni noví „delikventi“. Politická a právní zvlášť šla ve stalinistickém Sovětském svazu ruku v ruce se systémem nucených prací. Disponování tak nevyčerpatelným arzenálem hluboce podhodnocené pracovní síly mělo strašlivé následky. V důsledku nekonečného přísunu stále nových otroků práce měl systém sklony opomíjet zajišťování opatření nutných k fyzické výdrži lidí a odíral je až do jejich vyčerpání.¹³² V extrémních případech po nich byly vyžadovány pracovní výkony přesahující hranici jejich přežití.

Také v nacionálně socialistickém režimu nebyla otrokářská práce neznámým pojmem. Vykonávali ji ovšem jiní, nikoli etničtí Němci. Vykořisťování pracovních nasazených otroků v době nacionálního socialismu tak úzce souviselo s rozpínavými a dobyvačnými válkami Německé říše.¹³³ Zotročení, ke kterému přitom docházelo, dává v souvislosti s nacionálně socialistickou utopií tušit, co by se dalo očekávat, kdyby Německo vyšlo vítězně ze zápasů této vyhlazovací války: hierarchie ras a práce. Na Východě by byly celé národy odsouzeny k hélótskému živoření.¹³⁴ Prozatím se režim spokojil s tím, že lidi jiných národů a jiné příslušnosti přinutil v zájmu válečného hospodářství vykonávat nucené a otrokářské práce. Jiní lidé, vězni, kteří byli již beztak určeni k likvidaci, byli využiti až na absolutní hranici své fyzické výkonnosti, tedy zničení prací. V donucovacím systému stalinismu byla smrt otroků práce sice se souhlasem brána na vědomí, ale nebyla cílem.¹³⁵

Fundamentální rozdíl mezi režimy je ovšem zřejmý tam, kde docházelo mimo jakoukoli oblast práce k likvidaci lidí. Nacionální socialisté ničili pro samotné ničení. V extrémním případě holocaustu používali práci, pokud

vůbec, pouze aby vyvolali zdání domnělé účelnosti. S lidskými jatkami, která nacisté uvedli do provozu, se zločiny stalinismu srovnávat nedají. Byly to opravdové výrobní mrtvol, stranou jakéhokoli vykořisťování a ekonomické účelovosti – byl to projekt, který navíc zrušil všechna univerzálně platná pravidla sebezáchovy. Ani touto zvláštností nemohl stalinismus posloužit.¹³⁶

Srovnání mezi nacionálním socialismem a stalinismem mnoho věcí objasňuje. Je však otázkou, zda může sloužit skutečnému poznání. Jedná se přece o principiálně rozdílné systémy, které vyrostly z rozdílných kultur a situací. Skutečnost, že stály proti sobě ve skutečném, částečném, nebo jen domnělém světovém zápase, možná přinutí současníky i potomky k některým otázkám. Důležitější než samotná jejich konfrontace je výzkum impulzů, které k ní vedly. Nutkání srovnávat totiž není samozřejmou věcí. Spíše se zdá, že vychází ze specifických a kulturně determinovaných pamětí, pro které je srovnání zločinů potřebou. Způsoby srovnání nejsou univerzálně platné; vyvěrají spíše z partikulárně motivovaných kolektivních pamětí, které takové události jako zločiny režimu konvertovaly do kánonu a narativu ethnosu.

Fenomén konverze zločinů režimu na zločiny páchané na etnickém kolektivu lze ve velmi názorné podobě sledovat na notorickém příkladu Polska. V důsledku polohy Polska mezi Německem a Ruskem a s tím souvisejícími tragickými dějinami se v polské paměti mísí dva druhy utrpení: útrapy způsobené oběma již zmiňovanými režimy považovanými za totalitní a utrpení vycházející z podrobení Poláků jako národa.¹³⁷ Zavraždění tisíců polských důstojníků policií sovětského režimu v Katyni je jedním ze zločinů v celé řadě utrpení, která Rusko v průběhu dějin způsobilo polskému národu jako Kristu mezi národy. Národnostní interpretace tohoto činu přehluší na rezonanční půdě dlouhé polské paměti jeho význam jako Stalinova zločinu režimu. Tato vzpomínka je podnes živá a udržuje polskou ostražitost vůči Rusku v bdělém stavu. Je to ostražitost, která zřejmě stěžejně vyvěrá ze strachu z možného návratu komunismu v Moskvě, nýbrž spíše z dlouhé paměti tragických dějin Polska jako souseda ruského impéria.

Otázka, které pohnutky vedou k tomuto srovnávání totalitních režimů Němce, je obzvláště komplexní. Příčinu je třeba hledat ve skutečnosti, že nacionální socialismus se navenek projevoval jako vystupňovaný nacionalismus, nikoli jako režim srovnatelný se Stalinovou vládou.¹³⁸ Válka proti Sovětskému svazu, rozpoutaná náhle v roce 1941, vešla do kolektivní paměti jako „ruské polní tažení“ tím spíše, že domnělý antibolševismus vystupoval v národnostním, nikoli univerzálně politickém hávu. Nepřátelství namířené proti Sovětskému svazu jako režimu ustoupilo rasisticky vystupňovanému

nacionalismu.¹³⁹ Také v sovětské paměti byly během války utlumeny oblasti, které vycházely ze sebeinterpretace režimu jako komunistického. Místo toho byl zdůrazňován vlastenecký, ruský charakter války proti německým vetřelcům – ve spojení s ruskou etnifikací sovětské paměti. Pojmy jako „hitlerismus“ a „antifašismus“ byly i nadále zmiňovány, ale ztrácely svůj předchozí politický význam. Čím víc se sovětská armáda v konečné fázi války na svém postupu na západ blížila k německému teritoriu a atavistické hrůzy páchané „Rusy“ na obyvatelstvu šířily atmosféru strachu a děsu, tím víc se vytrácely světonázorové motivy a byly nahrazovány národnostními a etnickými výklady.¹⁴⁰

K útěku a vyhnání německého obyvatelstva nedošlo ze sociálních důvodů, nýbrž na základě etnických zadání. Se zločiny komunistického režimu, například „sociálními čistkami“, které byly v průběhu násilné kolektivizace ve třicátých letech běžnou záležitostí, se vyhnání nedalo srovnávat. Události se spíše přibližovaly vzorcům „etnických čistek“. Jako takové se vtiskly do kolektivní paměti. Platí to pro vyhnání Němců z území na východě, která připadla Polsku, a pro Sudety, jež se opět staly součástí Československa. Etnické homogenizace ve střední a středovýchodní Evropě bezprostředně po roce 1945 spadaly do tradice národnostních konfliktů meziválečného období, i když reagovaly na národně socialistickou politiku utlačování, vysídlování a genocidy. O boji režimů ve smyslu protikladu století v podobě bolševismu a antibolševismu nemohla být při nejlepší vůli řeč. Přesuny celých národností jako řešení doutnajících národnostních a menšinových problémů schvalovali na pozadí zkušeností z meziválečného období a zkušenosti s válkou rozpoutanou Hitlerem i západní spojenci.¹⁴¹

V Německu si po válce utrpení obyvatelstva nepřipomínali, alespoň ne veřejně. O obětech vyhnání a letecké války se nemluvalo. Padlých se neželelo. Toto mlčení mělo zřejmě hned několik důvodů, z nichž jeden má jistě zvláštní význam: je jím kolektivní intuice, že zločinům vykonaným Němci ve jménu Německa případně závažnost, která bude skličující a bude vybízet k mlčení – bude to výraz posuzující spravedlnosti, který se vymanil z oblasti srovnávání.

Z tohoto ochromení hledá kolektivní paměť Němců různé úniky.¹⁴² Obviňování Západu bylo tabuizováno. Kvůli německé otázce, úzce propojené s počínající studenou válkou, jako by byla vzpomínka na nálety a bombardování prováděné anglosaskými mocnostmi zapečetěna v paměti. S časovým odstupem jedné generace byla v důsledku aktuálních událostí opět připomenuta.¹⁴³ V případě Sovětského svazu se paměti ke srovnání nabízel legitimnější terén. Bylo to zřejmě způsobeno konstelacemi studené války. Především v rozděleném Německu, kde východní režim NDR poměřoval svoji legitimitu

výhradně podle třídních hledisek a vymanol se z kolektivní paměti Němců jako antifašistický uzdravený stát, bylo srovnání systémů podáváno jako protiklad hodnot a ideologií. Politické nepřátelství obou německých států evokovalo obrazy a pojmy převzaté z frontových pozic Výmarské republiky. Především komunisté kladli v souladu se svojí neochvějnou historickou filozofií rovnítko mezi své aktuální nepřátele a strašáky „fašismu“.¹⁴⁴ Zkrátka: německá minulost byla zapojena do služeb konfrontace systémů. Stopy kolektivní paměti však prosakovaly i přes veškerou ideologickou nabubřelost – například když byli reprezentanti východoněmeckého režimu v duchu vlastizrádcovske stigmatizace označováni za přísluhovače „Rusů“ nebo západoněmečtí politici za pacholky „Anglo-Američanů“, nesoucích konec konců zodpovědnost za bombardování německých měst.¹⁴⁵

V německé kolektivní paměti se srovnání prováděné v důsledku pozdějších událostí promítalo v neposlední řadě na kulisu událostí „ruského polního tažení“. Tato národní akce, vedená ve své intenzitě a krutosti jako válka světových názorů, byla přeměněna ve výhradně antibolševické tažení. Obrany Západu se přece zúčastnily i jiné evropské národy se svými vlastními vojenskými jednotkami. V této konstelaci se zřejmě podařilo interpretovat německé „ruské polní tažení“ jako rozhodující frontu světové občanské války a v kolektivní paměti vystavit zločiny spojené s realizací „Barbarossy“ jako protiúčet ke zločinům režimu v Sovětském svazu. Emblematika Stalingradu se proměnila v emblematické stalinismu. Na jedné straně je třeba si uvědomit skutečnost, že studená válka po roce 1945 zřejmě podporovala šíření takového výkladu; na straně druhé je nutno vnímat okolnost uloženou v příslušných kolektivních pamětech, že se totiž v případě zločinů nacionálně socialistického Německa jednalo o zločiny proti *jiným*, kdežto u zločinů Sovětského svazu šlo o zločiny proti *vlastnímu* obyvatelstvu.

Pokus o konverzi zločinů nacionálně socialistického Německa do oblasti zločinů režimu naráží na vzpomínku bývalého sovětského obyvatelstva. Bylo vydáno napospas oběma extrémním násilnickým režimům: násilí komunistické utopie a jejímu experimentu s lidmi a válečnému tažení nacionálně socialistického Německa, které se ospravedlňovalo rasismem v podobě antibolševismu. Obě násilí jsou chápána rozdílným způsobem, přiměřeným kolektivní paměti – jako zločiny páchané na jedné straně na základě třídních, na straně druhé na základě rasových hledisek. Srovnání odpovídá způsobům, jakými se paměť projevovala ve východní části země, v bývalé NDR, kde byl účinek nacionálně socialistické moci přirovnáván ke komunistickému režimu, zavedenému zde bezprostředně po válce. Etnickým Němcům zřejmě oba režimy připadaly jako varianty totalitní vlády. Jedinci, kteří byli v období nacionálního socialismu

na základě svého původu vyloučení ze společenství Němců, mohli v následujícím komunistickém režimu spatřovat zavrženíhodné atributy totality, avšak likvidace na základě původu v takovém režimu běžná nebyla. Laciná přeměna kolektivních zločinů na zločiny režimu vyžaduje v každém případě dementi jiných kolektivních pamětí. Tento fakt vysvětluje, proč se v bývalém Sovětském svazu na zločiny stalinistického režimu nutně vzpomíná jinak, než na Hitlerovy zločiny v Německu.

Evropské národní kultury jsou takřka impregnovány nutkáním ke srovnávání. V kontinentální Evropě meziválečného období proti sobě ve formaci občanské války stanuly jako velké ideologie 20. století fašismus a komunismus.¹⁴⁶ Ve světě idejí bylo těžké vymanit se z dominance této konfrontace, i když dějiny konfliktů tohoto století byly pravděpodobně ovlivňovány i zcela jinými hybnými silami. Dnes už výklady tehdejších diskursů ztratily svoji působnost. Přesto mají svým zpřítomňováním minulosti ještě jistý účinek. Platí to především pro výklad a chápání centrálních událostí století, obrovských zločinů páchaných na lidstvu německým nacionálním socialismem a stalinistickým komunismem. Jejich dešifrování zřejmě připadne význam posledního soudu nad dvacátým stoletím. Rozčilení provázející debaty o tomto století se snad ani jinak chápat nedá. Ukazuje na pohnutky uložené v hlubších vrstvách, jako by vyvěraly z náboženských prostor paměti. Na srovnávacím diskursu totiž mnohé odpovídá formám posledního zdůvodnění.¹⁴⁷ Náboženské kontury diskursu vystupují zjevně do popředí, jakmile dojde ke sporu o úroveň a význam zločinů, především ale o židovský holocaust. Na otázce po možné singularitě holocaustu se podle všeho zdání opakuje disputace o schématickém obrazu vyvolenosti. Zatímco nutkání ke srovnávání a z něj vycházející antropologizace zločinu vyplývá z forem křesťanského narativu, odpovídá setrvávání na principu singularity formám židovským.¹⁴⁸ Domněle sekulárnímu historickému diskursu jsou výrazně vtištěny znaky náboženských narativů. Je třeba se domnívat, že každá snaha o co možná nejpravdivější vyprávění a výklad událostí masového vyhlazování a genocidy se nebude moci vymanit z víru předsunutých a na poslední zdůvodnění nastavených narativů.

DUALISMY: DEKOLONIZACE A STUDENÁ VÁLKA

Translatio imperii / Británie a Amerika / zeměpis a ideologie / řecké otázky – odpovědi z Dálného východu / asijské krize a západní svobody / rozdělené světy / Mao Ce-tung a Čankajšek / Dulles a Mendès-France / Dien Bien Phu a evropské integrace / Francie a Německo / neutralizace národních hledisek / návrat fenoménu ethnos

Pozdního odpoledne, v pátek 21. února 1947, zastihl krátce před koncem pracovní doby Loye Hendersena, vedoucího nově zřízeného oddělení Near Eastern and African Affairs ve státním departementu, naléhavý hovor z britského zastupitelství ve Washingtonu. Telefonát ohlašoval prvního tajemníka velvyslanectví. Za necelou hodinu Herbert M. Sichel přijel a předal dva dokumenty závažného obsahu: formální oznámení britské vlády, že se k datu 31. března přestane angažovat v záležitostech na Balkáně a v Levantu. V nótě se psalo, že Anglie nadále již nebude moci podporovat Řecko a Turecko.¹

Kroky, které poté následovaly jako rutinní diplomatická záležitost, mají z historické perspektivy charakter epochálního obratu. Velká Británie předala Spojeným státům imperiální štafetový kolík – byla to novodobá *translatio imperii*.² Nedošlo pouze k tomu, že imperiální insignie přešly od jedné námořní mocnosti k druhé. Změnilo se sémantické kódování světového dění od tradičních geopolitických šifer filozofie rovnováhy až k dikci ideologických hodnot.³ Od této chvíle proti sobě stály Sovětský svaz a Spojené státy v kritické oblasti mořských úžin, na hranicích Řecka a Turecka, zastoupené v dobové konverzi historickými antagonisty Ruskem a Anglií. Ideologický antagonismus hodnot, protiklad Východu a Západu vyšel ze zóny tradičních evropských a imperiálních protikladů – sahajících od Balkánu až do Střední Asie – a odsud nabral globální rozměr.⁴ Protiklad Východu a Západu se stal všudypřítomným jevem.

Kolébku studené války byly mořské úžiny. Rodný list jí před oběma komorami Kongresu vystavil 12. března 1947 americký prezident Harry S. Truman svým projevem, který vyvolal senzaci. Truman usiloval o podporu Řecka a Turecka. Současně oznámil připravenost Spojených států hájit principy svobody

Kniha
dějiny
v „krá
dvacá
Dan l
ale př
důlež
dopo
které
dějiny
o zákl
století
ideolo
účink
boje v
a roste
rozho
a jejic
války,
moci,
politil
a genc
a stali
obdob
velmo
proces
integr
zasaze
rámce
18. sto
politic
schop
mezi p
výklac
dějiná

POROZUMĚT DVACÁTÉMU STOLETÍ

DAN DINER

CENTRUM
PRO STUDIUM
DEMOKRACIE A KULTURY